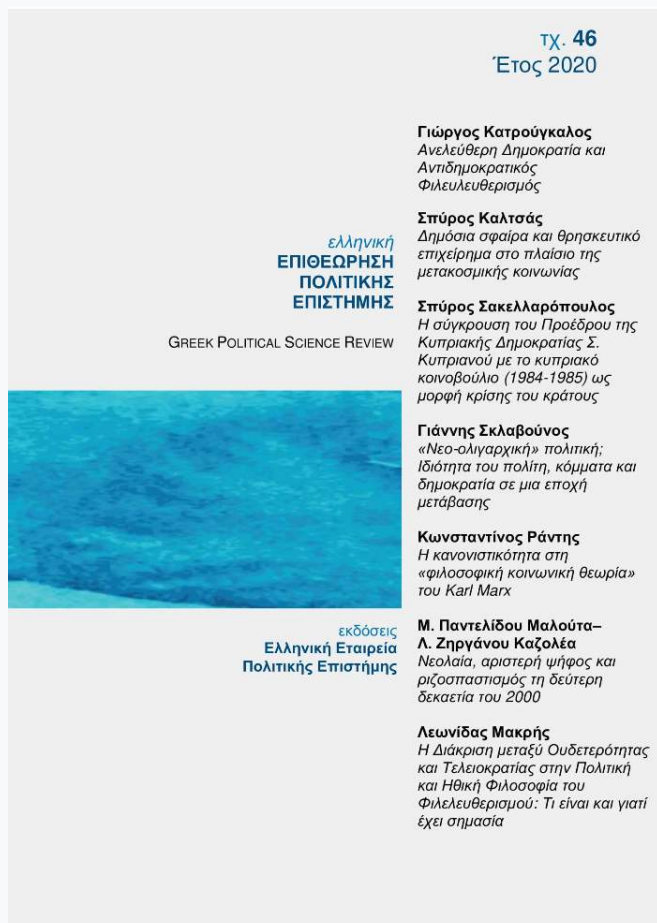

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 46 (2020)

Η Διάκριση μεταξύ Ουδετερότητας και Τελειοκρατίας στην Πολιτική και Ηθική Φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού: Τι είναι και γιατί έχει σημασία

Λεωνίδα Μακρής

doi: [10.12681/hpsa.14871](https://doi.org/10.12681/hpsa.14871)

Copyright © 2020, Λεωνίδα Μακρής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μακρής Λ. (2020). Η Διάκριση μεταξύ Ουδετερότητας και Τελειοκρατίας στην Πολιτική και Ηθική Φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού: Τι είναι και γιατί έχει σημασία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 46, 183–216. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14871>

Η Διάκριση μεταξύ Ουδετερότητας και Τελειοκρατίας στην Πολιτική και Ηθική Φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού: Τι είναι και γιατί έχει σημασία

Λεωνίδας Μακρής*

Περίληψη

Η αντιπαράθεση των εννοιών της 'ουδετερότητας' και της 'τελειοκρατίας' στον φιλελευθερισμό και η εν τέλει αντιθετική πολιτικά ερμηνεία τους, είναι εφικτό να έχει χειροπιαστές και πρακτικές επιπτώσεις. Η επισήμανση των υπόρρητων πολιτικών μηνυμάτων που μπορούν οι έννοιες αυτές να φέρουν αλλά και που συστηματικά -συνειδητά ή ασυνειδητά- αποσιωπούνται, μπορεί, επηρεάζοντας το θεωρητικό υπόβαθρο άσκησης πολιτικής, να αποκτήσει επίκαιρο χαρακτήρα με πρακτικό πεδίο εφαρμογής. Τα πλεονεκτήματα του τελειοκρατικού φιλελευθερισμού θα αναδειχθούν κυρίως μέσω της προβολής, της συσχέτισης, καθώς και της στοίχισης συγκεκριμένων επιχειρημάτων του J.S.Mill και του J.Raz αλλά και της αντιπαράθεσής τους με τα αντίστοιχα 'ουδετεριστών', όπως ο J.Rawls.

Λέξεις κλειδιά

φιλελευθερισμός, τελειοκρατία, ουδετερότητα.

* Διδάσκων με σύμβαση στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών @ lmakris2@yahoo.com

The Distinction between Neutrality and Perfectionism within the Political and Moral Philosophy of Liberalism: What it is and why it matters

Leonidas Makris*

Abstract

Comparing the concepts of ‘neutrality’ and ‘perfectionism’ within liberalism and their politically opposing connotation can have practical consequences. The attempt to highlight the underlining political messages which the two concepts can bear, and which are systematically concealed, can have tangible and practical repercussions by influencing the theoretical background of politics. The advantages of perfectionist liberalism will be mainly revealed by analysing, promoting and giving prominence to concrete arguments of J.S. Mill and J. Raz, as well as by contrasting such arguments with the ones expressed by ‘neutralist’ liberals like J. Rawls.

Keywords

liberalism, perfectionism, neutrality

*Adjunct Professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece), School of Political Sciences, Faculty of Economic and Political Sciences lmakris2@yahoo.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περίπτωση του φιλελευθερισμού οι έννοιες της 'ουδετερότητας' και της 'τελειοκρατίας', η αντιπαράβολή τους και η εν τέλει αντιθετική πολιτικά ερμηνεία τους, μπορεί να έχει πρακτικές επιπτώσεις. Η επισήμανση των υπόρρητων πολιτικών μηνυμάτων που φέρουν αλλά και που συστηματικά αποσιωπούνται, μπορεί να επηρεάσει το θεωρητικό υπόβαθρο άσκησης πολιτικής, αποκτώντας έτσι επίκαιρο χαρακτήρα με συγκεκριμένο πεδίο εφαρμογής.

Τις τελευταίες δεκαετίες, όχι τυχαία, η εκδοχή του φιλελευθερισμού, η οποία παρουσιάζεται όχι μόνον ως κυρίαρχη αλλά και ως η ουσιαστικά μοναδική γνήσια έκφρασή του, είναι αυτή του φιλελευθερισμού της ουδετερότητας ή, αλλιώς, 'ουδετεριστικού φιλελευθερισμού'¹. Ο πιο προβεβλημένος εκπρόσωπος της οπτικής αυτής του φιλελευθερισμού είναι ο J.Rawls. Ο Rawls υποστηρίζει ότι ένας από τους βασικούς κανόνες που πρέπει να ακολουθεί η συγκεκριμένη πολιτική θεωρία είναι αυτός της ουδετερότητας ως προς το περιεχόμενο του τι επιλέγουν οι άνθρωποι να θεωρούν ως αγαθό. Κατά συνέπεια, και η πολιτεία, σύμφωνα με τον Rawls, πρέπει να κρατά ουδέτερη στάση ως προς τις προτιμήσεις των ατόμων γι' αυτό που οι ίδιοι θεωρούν καλό και αγαθό για τον εαυτό τους και τους άλλους, υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι σέβονται τα όρια της ελευθερίας των τελευταίων (Rawls, 1973). Η παρούσα κριτική μου απέναντι στον Rawls αναφέρεται ακριβώς σε αυτό. Αναφέρεται, δηλαδή, στην εισαγωγή της ουδετεριστικής εκδοχής του φιλελευθερισμού, η οποία -χωρίς πάντοτε να αποτελεί αυτό συνειδητή επιδίωξη (όπως στην περίπτωση του Rawls)- υποσκάπτει δυνάμει την ουσία του ίδιου του φιλελευθερισμού, τη δυνατότητα επίτευξης της πραγματικής ανθρώπινης αυτονομίας.

Θα μπορούσε κάποιος στο σημείο αυτό να ισχυριστεί ότι η παραπάνω συγκεκριμένη φιλελεύθερη προσέγγιση βάζει -ηθελήμενα ή άθελα της- τα φιλοσοφικά θεμέλια στα οποία εδράζεται μια κυρίαρχη σήμερα πολιτική προσέγγιση με σαφή ιδεολογική χροιά. Το περίβλημα της ορολογίας του Rawls, και γενικά η λογική των οπαδών της κυρίαρχης αυτής τάσης του φιλελευθερισμού, η οποία προάγει την ουδετερότητα του κράτους και της πολιτείας ως προς τις αντιλήψεις περί αγαθού, διευκολύνει ή και προωθεί τη γενικευμένη ροπή των τελευταίων δεκαετιών προς συρρίκνωση της επιρροής του κράτους σε πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα. Αυτό το επιτυγχάνει, συνειδητά ή ασυνείδητα,

¹Από εδώ και στο εξής θα αναφέρομαι έτσι στο συγκεκριμένο τύπο φιλελευθερισμού. Ζητώ κατανόηση για τη χρήση του νεολογισμού 'ουδετεριστικός' αλλά φαίνεται να είναι η πιο κοντινή στα ελληνικά απόδοση του αγγλικού όρου 'neutralist'.

παρέχοντας τη σχετική θεωρητική κάλυψη μετακυλίωντας το κέντρο βάρους της συζήτησης περί αγαθού από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα. Είναι αλήθεια πως η τάση αυτή μορφοποιήθηκε και ενδυναμώθηκε στον απόηχο της κατάρρευσης του λεγόμενου 'υπαρκτού σοσιαλισμού'. Το λεγόμενο 'τέλος της ιστορίας', όμως (Fukuyama, 1992), ενώ αναφέρεται στην τελική ηγεμονία αυτού που ονομάζει 'φιλελεύθερη δημοκρατία', δεν καταπιάνεται με τη φιλοσοφική στοιχειοθέτηση της ουδετερότητας της φιλελεύθερης πολιτείας ως προς το αγαθό. Αυτή είναι μια διαδικασία περισσότερο θεωρητική, στην οποία εστιάζει συστηματικά ο 'ουδετεριστικός φιλελευθερισμός' και οι οπαδοί του, μεταξύ των οποίων και ο Rawls.

Η οπτική αυτή του Rawls έρχεται σε αντίθεση με τη θέση εκπροσώπων της τελειοκρατίας, όπως οι Haksar και Hurka, αλλά και άλλων τελειοκρατών, όπως ο Wall και ο Joseph Raz, οι οποίοι ευθαρσώς κατατάσσουν τους εαυτούς τους στους φιλελεύθερους, παρά τη σθεναρή υποστήριξή τους στην τελειοκρατική αντίληψη. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, αν και η αντίθεση μεταξύ ουδετεριστών και τελειοκρατών φιλελεύθερων είναι δομικής φύσης ως προς το πολιτικό αποτέλεσμα που δυνάμει παράγουν οι θέσεις τους, η αντιπαραβολή δύο διακριτών και ομογενοποιημένων πόλων είναι μια απαραίτητη γενίκευση. Γι' αυτό και είναι λογικό να υπάρχουν κάποιες επιμέρους διαφορές μεταξύ εκπροσώπων του ίδιου πόλου, κυρίως μεταξύ των τελειοκρατών. Αυτό θα αποσαφηνιστεί παρακάτω με την παράθεση της απαραίτητης τυπολογίας των βασικών όρων που χρησιμοποιούνται για τη διάκριση των διαφορετικών προσεγγίσεων και θα εξηγηθεί το πώς τους αντιλαμβάνονται οι βασικοί εκπρόσωποι της κάθε πλευράς. Είναι επίσης σωστό να υπογραμμίσουμε ότι οι περισσότερες τελειοκρατικές αντιλήψεις ούτε κατατάσσονται στις φιλελεύθερες απόψεις ούτε τις εκπροσωπούν. Στο παρόν κείμενο, όμως, το ενδιαφέρον εστιάζεται στις τελειοκρατικές εκείνες απόψεις που ανήκουν ή θα μπορούσαν να ενταχθούν στη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Αποκλειστικά και μόνον αυτές οι φιλελεύθερες τελειοκρατικές αντιλήψεις, σε αντιπαραβολή με τις ουδετεριστικές, αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης.

Πιο συγκεκριμένα, βασικός σκοπός μου είναι να καταδείξω ότι η κυρίαρχη ουδετεριστική τάση στον φιλελευθερισμό δεν είναι η μόνη και δεν δικαιούται να μιλάει στο όνομά του, ως εάν να ταυτιζόταν μαζί του. Υπάρχει και ο τελειοκρατικός φιλελευθερισμός, ο οποίος παρά τα περί του αντιθέτου επιχειρήματα, μπορεί να είναι γνήσιος φιλελευθερισμός. Προς επίρρωση της γνησιότητας αυτής, θα

επιχειρήσω να καταδείξω πώς ένας γνωστός τελειοκράτης, όπως ο Joseph Raz -τα επιχειρήματα του οποίου συχνά αμφισβητούνται ως 'ανελεύθερα'- ακολουθεί με συνέπεια τη λογική ενός κλασικού φιλελεύθερου, όπως ο John Stuart Mill. Αυτό αποσκοπεί στο να υπογραμμίσει ότι ο βαλλόμενος τελειοκρατικός φιλελευθερισμός είναι όχι μόνο γνήσιος αλλά και πιο αποτελεσματικός υπερασπιστής της ελευθερίας σε σχέση με την ουδετεριστική εκδοχή του φιλελευθερισμού.

1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Συχνά οι απόψεις των J.S.Mill και J.Raz περιγράφονται ως ανακόλουθες, κυρίως, πιστεύω, γιατί δεν προνόησαν να αναπτύξουν μια σαφή τυπολογία των βασικών όρων που χρησιμοποιούν. Για τον λόγο αυτό, μιας και η παρούσα εργασία βασίζεται κυρίως στην ανάλυση των δικών τους φιλελεύθερων επιχειρημάτων, είναι σημαντικό να ερμηνεύσουμε με σαφήνεια τη σχετική ορολογία. Το νόημα της τελειοκρατίας δεν είναι ξεκάθαρο στη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Συχνά δίνονται διαφορετικές ερμηνείες για τον όρο, οι οποίες στην πραγματικότητα περιγράφουν διαφορετικές ιδέες². Ο Rawls, ο οποίος και πρωτοχρησιμοποίησε τη λέξη 'τελειοκρατία', τη θεωρεί ως έννοια ασύμβατη με τη φιλελεύθερη ηθική. Την ταυτίζει με μια μάλλον αυταρχική άποψη, η οποία 'παραγγέλνει' μια συγκεκριμένη θεσμική οργάνωση με ατομικές υποχρεώσεις, που στόχο έχουν τη μεγιστοποίηση της ανθρώπινης αριστείας σε βασικές καλλιτεχνικές, πολιτισμικές ή επιστημονικές δραστηριότητες (Rawls, 1973). Στο παρόν κείμενο, στη χρήση της έννοιας 'τελειοκρατία' δίνεται διαφορετική διάσταση από αυτήν που δίνει ο Rawls³. Η ερμηνεία της προσομοιάζει σε αυτήν του Wall και δεν εξειδικεύει το ακριβές περιεχόμενο των δραστηριοτήτων που προκρίνονται ως τελειοκρατικές ούτε απαιτεί από τις πολιτικές αρχές να τις μεγιστοποιήσουν. Η υποστήριξη ιδανικών στα οποία βασίζεται η προαγωγή της ανθρώπινης ανάπτυξης δεν είναι απαραίτητο ότι απαιτεί την προαγωγή της αριστείας και αντίστροφα (Wall, 1998). Στην παρούσα εκδοχή της, η τελειοκρατία είναι σαφώς συμβατή με την 'αρχή της βλάβης' (harm principle), αλλά με την ερμηνεία που ο Mill και ο Raz (όχι ο Rawls) δίνουν στον

² Βλέπε Wall (2008), Haksar (1979), Finnis (1987), Gray, (2000b), Hurka (1993) κ.λπ.

³ Παρά τη διαφορετική ερμηνεία της τελειοκρατίας, ο Rawls και η ουδετερότητα την οποία πρεσβεύει γίνονται εδώ αντικείμενο κριτικής, γιατί ανάγει ως κεντρική προτεραιότητα του φιλελευθερισμού την τήρηση των ατομικών δικαιωμάτων, αποκλείοντας έτσι ως θεμιτό στόχο της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας όχι μόνο μιαν αυστηρή (και ενδεχομένως καταπιεστική) τελειοκρατία, αλλά και τις μετριοπαθείς εκδοχές της.

όρο 'βλάβη'. Με βάση την ερμηνεία αυτή, για την αποφυγή πρόκλησης βλάβης στο άτομο, είναι απαραίτητο να ενθαρρυνθούν τόσο οι αρνητικού όσο και οι θετικού τύπου (κατά Berlin, 1969) υποχρεώσεις της κοινωνίας και της πολιτείας για την προάσπιση της πραγματικής ελευθερίας του.

Η παρούσα ερμηνεία ενσωματώνει στο φιλελεύθερο πλαίσιο βασικά στοιχεία της τελειοκρατίας του Hurka επιδιώκοντας ως ευκταίο πολιτικό ζητούμενο τη δημιουργία των συνθηκών εκείνων που ευνοούν την (πολύτιμη για την κοινωνία) αυτόνομη δράση των ατόμων. Οι ιδανικές συνθήκες για τέτοιου είδους δράση είναι παρόμοιες με αυτές που ο Hurka επιδιώκει για την προαγωγή μιας ιδανικά ισορροπημένης ζωής. Η επιδίωξή τους όμως περιλαμβάνει μια ανοικτών οριζόντων αλλά σαφή πολιτική στόχευση, που τόσο ο Mill όσο και ο Raz ενστερνίζονται, ειδικά στην εκδοχή που προτείνει ο Hurka και στην οποία χρησιμοποιεί ένα μείγμα υποκειμενικών και αντικειμενικών κριτηρίων για την αξιολόγηση της κατάστασης του ατόμου (Hurka, 1993). Οι Mill και Raz προτάσσουν την έννοια μιας κοινωνίας με βάση το ανθρώπινο αγαθό, όπου η ενθάρρυνση για κάποιες επιλογές γίνεται κυρίως στη βάση της αντικειμενικής αξίας τους και όχι στη βάση της απλής προτίμησης ή επιθυμίας γι'αυτές.

Εκτός από την έννοια της ανθρώπινης αυτονομίας, την οποία και οι δύο οραματίζονται και περιγράφουν ως ιδανικό, ερμηνεύουν μέσα από το ίδιο τελειοκρατικό πνεύμα και τις άλλες σημαντικές για τις θεωρίες τους έννοιες, όπως την ευτυχία, τον αξιακό πλουραλισμό και την αντίληψή τους για την 'αρχή της βλάβης'. Οι πολιτικές τους προτάσεις, επίσης εμπνευσμένες στη βάση της επιδίωξης ενός ιδανικού για την ανθρώπινη ανάπτυξη και πρόοδο, αποδίδουν ενεργό ρόλο στην πολιτεία και στους θεσμούς με σκοπό να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την ανθρώπινη προκοπή και ευδοκίμηση (Mill, CW, x & xviii. Raz, 1986).

Ο όρος 'ουδετερότητα' αναφέρεται στη γενική ιδέα ότι η φιλελεύθερη θεωρία πρέπει να παραμείνει ουδέτερη ανάμεσα σε εκδοχές για το αγαθό. Η αυστηρή πολιτική ουδετερότητα, όμως, είναι αδύνατη, γιατί το να κρατήσει κάποιος ουδέτερη στάση εξαρτάται από το επίπεδο ή σημείο αναφοράς⁴ σε σχέση με το

⁴ Τέτοιο σημείο θα μπορούσε να είναι η αρχή της ζωής των ανθρώπων. Αυτό θα συνιστούσε μια ακραία πολιτική θέση μια και οι άνθρωποι γεννιούνται και μεγαλώνουν σε διαφορετικές συνθήκες, με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η κρατική παρέμβαση για να δοθούν ευκαιρίες αυτοπραγμάτωσης σε όλους. Θα μπορούσε, όμως, η πολιτική ουδετερότητα να μετρηθεί αφού το κράτος παράσχει συνδρομή στα πιο αδύναμα μέλη της κοινωνίας ώστε να έχουν το ίδιο σημείο εκκίνησης με τα υπόλοιπα. Θα μπορούσε επίσης η κρατική παρέμβαση να είναι αδιάλειπτη για να έχουν

οποίο η στάση αυτή αξιολογείται. Διαφορετικά επίπεδα αναφοράς οδηγούν σε αντικρουόμενες κρίσεις, μην αφήνοντας γνωστικό υπόβαθρο για ουδέτερη πολιτική στάση ή ενδιαφέρον (Raz, 2002). Είναι ουτοπικό για πολιτικές θεωρίες και θεσμούς να διατηρήσουν τέτοια στάση ουδετερότητας σε σχέση με ανταγωνιστικές έννοιες για το αγαθό. Η απουσία θέσης και δράσης τους θα καλυφθεί απλώς από τους παρόντες κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς συσχετισμούς που θα επικρατήσουν και θα επιβάλουν τη δική τους δυναμική ως προς το αγαθό. Η πραγματικότητα αυτή είναι μερικώς αποδεκτή από κάποιους φιλελεύθερους ουδετεριστές που δέχονται ότι οι θεωρίες τους καταφεύγουν στις ελάχιστες δυνατές αρχές περί του αγαθού. Διακρίνουν τις ουδετερότητες μεταξύ αυτών που αφορούν στον 'σκοπό' ή στο 'αποτέλεσμα' και αυτών που αφορούν στη 'διαδικασία' (Larmore, 1987; Rawls, 1988, 2001) διευκρινίζοντας ότι προκρίνουν το πρώτο και όχι το δεύτερο είδος⁵.

Ξεκαθαρίζω ότι η παρούσα επιχειρηματολογία αντιτίθεται και στα δύο είδη ουδετερότητας. Το δεύτερο το θεωρεί ως παντελώς ουτοπικό και το πρώτο ως μια λανθασμένη πρόταση για την πολιτική κατεύθυνση που πρέπει να πάρει ο φιλελευθερισμός. Είτε οι ουδέτερες είτε οι ελάχιστες θεωρίες περί αγαθού μειώνουν το σφρίγος και την ένταση με την οποία ο φιλελευθερισμός μπορεί να υποστηρίξει την ανθρώπινη αυτονομία, υποσκάπτοντας τις όποιες αυθεντικές προσδοκίες για την πρόοδο της κοινωνίας μπορεί να έχει σε αυτή τη μορφή. Ταυτόχρονα, τον αφήνουν έκθετο στην κριτική ότι επιδιώκει να διατηρήσει το παρόν καθεστώς και να συντηρήσει τον υπερβολικό ατομικισμό που το διακρίνει (Beiner, 1992).

Μια και ο όρος 'αυτονομία' μπορεί να ερμηνευτεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους (G.Dworkin, 1988), είναι φανερό πως πρέπει να διευκρινίσω την ερμηνεία που εδώ ακολουθείται. Είναι παρόμοια με αυτήν που χρησιμοποιεί ο Raz και αντιστοιχεί στις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Mill για την ατομικότητα και την αυτοπραγμάτωση. Πρέπει απλώς να προσθέσω ότι η ερμηνεία αυτή είναι συμβατή με την ετυμολογία της λέξης 'αυτονομία', που εμμέσως αποδέχεται τη διττή νοηματική χρήση που εδώ υπογραμμίζεται: ο (ε)αυτός αναφέρεται στην αποκλειστικά ιδιωτική πτυχή της έννοιας και ο νόμος σε μια πτυχή έμφυτη στο

συγκεκριμένα άτομα που μειονεκτούν πραγματικές δυνατότητες επιλογής και άσκησης μιας ουσιαστικής αυτονομίας. Η συζήτηση αυτή, όμως, είναι ουσιαστικά πολιτική και δεν δικαιούμαστε να κρυβόμαστε πίσω από μία υποτιθέμενα ουδέτερη πολιτική στάση.

⁵ Οι Sandel και Richardson προτιμούν τους όρους 'ουδετερότητα βάσης ή χώρου' και 'ουδετερότητα αποτελεσμάτων' για την περιγραφή των δύο αυτών ειδών ουδετερότητας (Richardson, 1990).

δημόσιο και σχεσιακό πεδίο. Η προσήλωση στον συγκερασμό των δύο αυτών εκφάνσεων των συστατικών λέξεων του όρου, επιδιώκει από τη μια να γεφυρώσει τις αυτοαναφορικές και ετεροαναφορικές πτυχές της ιδιωτικότητας⁶ και από την άλλη να υπογραμμίσει τη στενή σύνδεση μεταξύ του ιδιωτικού και του πολιτικού σκέλους της αυτοδιάθεσης (Scoglio, 1998).

Η έννοια της πολιτικά σχετικής για τον φιλελευθερισμό 'αυτονομίας' απαιτεί περισσότερα πράγματα από ό,τι η απλή 'ελευθερία'. Μια αβίαστη επιλογή δεν είναι απαραίτητα και προϊόν αυτόνομης δράσης, αν δεν γίνεται μέσα από ένα ικανοποιητικό εύρος επιλογών, από ένα άτομο πνευματικά ικανό να κατανοήσει και να σκεφτεί τις επιλογές του. Επιπρόσθετα, ένα άτομο δεν δρα αυτόνομα, αν οι προτιμήσεις του μορφοποιούνται μέσω κατήχησης ή ακούσιας μάθησης. Δεν είναι απαραίτητο, όπως λέει ο Sher, να περιγράψουμε όλες τις ακούσιες διαδικασίες μάθησης που υποσκάπτουν την αυτονομία για να δεχτούμε ότι η ακούσια αυτή διαδικασία μπορεί να έχει τέτοιο αποτέλεσμα (Sher, 2002).

Η πιθανότητα η ατομική συμπεριφορά να εξαρτάται από ανεπιθύμητους περιβαλλοντικούς παράγοντες (ψυχολογικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς κ.τ.λ.) μας υπενθυμίζει το ελάχιστο αξιακό κατώφλιο, το οποίο μια δυναμικά αυτόνομη ζωή πρέπει να ξεπεράσει. Ενώ τα κριτήρια που καθορίζουν το κατώφλιο αυτό συνδέονται εδώ περισσότερο με την ευχέρεια του δρώντος παρά με μία επηρμένη 'αντικειμενικότητα' ελευθερίας, ο παρών όρος της 'αυτονομίας' αντιπροσωπεύει κάτι περισσότερο από την 'αρνητική ελευθερία'. Ασπάζεται τον 'θετικό' χαρακτήρα της ως τον πιο πειστικό για να περιγράψει την κοινή βάση του φιλελευθερισμού του Mill και του Raz (Berlin, 1969). Έτσι, ο όρος 'αυτονομία' εναλλάσσεται στο κείμενο με τον όρο 'ελευθερία', κυρίως όταν ο τελευταίος ακολουθείται από κάποιο επίθετο (βασική, ουσιαστική, πραγματική κ.λπ.), υπενθυμίζοντάς μας ότι η ουσία της σκέψης του Mill και του Raz υπερβαίνει την 'απλή' ελευθερία. Διευκρινιστικά, η απλή χρήση του όρου 'ελευθερία' αναφέρεται στο κείμενο κατά κύριο λόγο στην 'αρνητική ελευθερία' (δράση χωρίς εξαναγκασμό) και όχι στην 'αυτονομία'.

Υπογραμμίζοντας με έμφαση ότι τα μέσα επιδίωξης της τελειοκρατίας των δύο θεωρητικών είναι πρωτίστως μη καταναγκαστικά, αποφεύγοντας την ιεράρχηση του περιεχομένου που πρέπει να περιλαμβάνει μια ζωή που στόχο της έχει την εκπλήρωση του αγαθού και ενθαρρύνοντας τον αξιακό πλουραλισμό, η παρούσα

⁶ Κάθε άτομο συνδέεται με ανθρώπους γύρω του. Υπάρχουν ατομικές επιλογές που επηρεάζουν τη σχέση του ατόμου με τους άλλους αλλά και τον ευρύτερο περίγυρό του. Με αυτή την έννοια, ο παραπάνω ορισμός της αυτονομίας τονίζει ότι τα όρια που ξεχωρίζουν την ατομική ελευθερία από την ελευθερία του άλλου ή των άλλων δεν είναι πάντοτε τόσο ξεκάθαρα όσο ίσως νομίζουμε.

ερμηνεία της τελειοκρατίας συνιστά μια μετριοπαθή και όχι ακραία εκδοχή της (Chan, 2000).

2. ΥΠΟΡΡΗΤΕΣ ΟΥΔΕΤΕΡΙΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΥΠΟΣΚΑΠΤΟΥΝ ΤΟ ΙΔΑΝΙΚΟ ΠΟΥ ΥΠΟΤΙΘΕΤΑΙ ΟΤΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΥΝ

Η προσπάθειά μου δεν εξαντλείται μόνο στην ανάδειξη των πλεονεκτημάτων του τελειοκρατικού φιλελεύθερισμού, αλλά επεκτείνεται και στην επισήμανση των έμμεσων δεινών που η ουδετεριστική εκδοχή του μπορεί να φέρει είτε με την προαγωγή ενός άκρατου ατομικισμού, ο οποίος υποσκάπτει την κοινωνική συνοχή και τους δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων, είτε προαλείφοντας -στο όνομα, υποτίθεται, ενός εξαγνισμένου φιλελευθερισμού- έναν απονευρωμένο ρόλο για την πολιτεία (Beiner, 1992).

Στη λογική αυτή, όπως θα δούμε, αντίκειται η τελειοκρατία που εδώ συντίθεται από τον συνδυασμό των επιχειρημάτων των Mill και Raz. Μια τελειοκρατία, που υπογραμμίζει πως για να προασπίσουμε την ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας και την αυτονομία των πολιτών πρέπει να στρέψουμε τον φιλελευθερισμό σε άλλη κατεύθυνση. Και αυτό, γιατί είναι απαραίτητο να καταδείξουμε πως ο ουδετεριστικός φιλελευθερισμός προάγει εμμέσως ένα συγκεκριμένο μοντέλο διακυβέρνησης με συρρίκνωση του ρόλου της πολιτείας στη ζωή των πολιτών, το οποίο αποτυγχάνει να προασπίσει -για ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας- ακριβώς αυτό που επικαλείται ότι προάγει, την πραγματική δηλαδή αυτονομία του ανθρώπου (Beiner, 1992). Γιατί η αυξανόμενη οικονομική ανισότητα και κοινωνική δυσπραγία δεν είναι μόνο ζήτημα που άπτεται της δικαιοσύνης, όπως ισχυρίζονται οι ουδετεριστές (Rawls, 1973). Είναι πρόβλημα που υποσκάπτει τις δυνατότητες αυτονομίας των ανθρώπων και άρα θα έπρεπε να αναδειχθεί σε κεντρικό ζητούμενο της φιλελεύθερης σκέψης. Γιατί το να αναχθεί η ανισότητα σε ένα θέμα που υποσκάπτει την ανθρώπινη ελευθερία και δεν είναι απλά ένα ζήτημα που κάνει τις κοινωνίες περισσότερο ή λιγότερο δίκαιες, αναβαθμίζει την ανάγκη αντιμετώπισής της σε ένα κρίσιμο ζήτημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί άμεσα. Η ανισότητα που σχετίζεται με τις κοινωνικές τάξεις, τις έμφυλες διακρίσεις και τις διαφορετικές κοινότητες καταστρατηγεί την ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας και μας στερεί τη δυνατότητα να ζήσουμε μια στοιχειωδώς ικανοποιητική ζωή (Sen, 1992). Η αντιμετώπισή της θα μπορούσε κατά αυτόν τον τρόπο να αναδειχθεί

σε άμεση πολιτική προτεραιότητα, αν ακόμη επιθυμούμε να ισχυριζόμαστε ότι ζούμε σε φιλελεύθερες κοινωνίες.

Υπάρχουν στοιχεία που φαίνεται να υποστηρίζουν ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, στην πλειοψηφία των φιλελεύθερων δημοκρατιών, η οικονομική και κοινωνική δυσπραγία υποσκάπτει τις δυνατότητες αυτόνομης συμπεριφοράς και έκφρασης για ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας. Και αυτό, γιατί του στερεί πόρους, δυνατότητες και επιλογές. Χαρακτηριστική είναι η οικονομική και κοινωνική πώλωση που παρατηρείται στις ΗΠΑ τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Η ανισότητα στην κατανομή πλούτου συνεχίζει και αυξάνεται και είναι καταφανώς υπέρ των λίγων και ανώτερων οικονομικά στρωμάτων και εις βάρος των πολλών, δηλαδή των μεσαίων και κατώτερων οικονομικά στρωμάτων (Pew Research Center, 2015). Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τις περισσότερες φιλελεύθερες ευρωπαϊκές δημοκρατίες την τελευταία δεκαετία (Eurofound, 2017).

Η αναφορά στο παρόν κείμενο σε κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες και στην εξέλιξή τους, δεν έχει σκοπό να μεταφέρει τη συζήτηση έξω από το αρχικό πολιτικο-φιλοσοφικό της πλαίσιο. Θα μπορούσε να θεωρηθεί παρόλα αυτά ενδεικτική του παραπάνω επιχειρήματος που υπογραμμίζει ότι η ανθρώπινη ελευθερία ευδοκimei μόνον υπό προϋποθέσεις και μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την ευρύτερη χρησιμότητά των συγκεκριμένων ευρημάτων ως εργαλείων που μπορούν να βοηθήσουν στη συσχέτιση μεταξύ των θεωρητικών πολιτικών κατευθυντήριων γραμμών που προτείνονται και των πρακτικών επιπτώσεων που έχουν στη ζωή των ανθρώπων. Όταν οι δείκτες αυτοί, παρά την τεχνολογική και επιστημονική εξέλιξη, υποδεικνύουν στασιμότητα ή και επιδείνωση των συνθηκών ζωής για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, αυτό θα πρέπει να εκληφθεί ως σήμα και για νέες θεωρητικές αναζητήσεις που θα οδηγήσουν σε ένα καλύτερο πλαίσιο άσκησης πολιτικής.

Είναι, επίσης, σημαντικό να καταλάβουμε ότι οι περισσότερες λεγόμενες φιλελεύθερες δημοκρατίες κατά τις τελευταίες δεκαετίες διάγουν -με βάση στοιχεία όπως τα ανωτέρω- μια περίοδο, κατά την οποία η ζωή για ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας (μεσαίες και κατώτερες τάξεις) όχι μόνο δεν βελτιώνεται αλλά σε αρκετές περιπτώσεις επιδεινώνεται (Pew Research Center, 2015). Αν ένας άνθρωπος ζει στην ανέχεια και δεν έχει πρόσβαση σε ικανοποιητικές υπηρεσίες παιδείας και υγείας, ούτε εργασιακά δικαιώματα που να του εξασφαλίζουν

αξιοπρεπή επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, τότε είναι προφανές ότι οι ελεύθερες επιλογές ζωής, που θα έπρεπε να έχει και ο αυτόνομος βίος, που θα μπορούσε να διάγει, υπονομεύονται. Έχει ιδιαίτερη σημασία εδώ να τονίσουμε ότι χώρες, όπως οι σκανδιναβικές, οι οποίες ανθίστανται περισσότερο σε αυτήν την τάση (Eurofound, 2017; OECD Report, 2017), είναι χώρες στις οποίες η πολιτική φιλοσοφία και οπτική, καθώς και η πολιτική τους παράδοση, τις βοήθησε να δημιουργήσουν πολιτείες και κοινωνικά κράτη που έχουν λόγο και ρόλο για το τι είναι αγαθό και για το πώς πρέπει να διαμορφωθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι άνθρωποι αφήνονται να εκφράσουν τις προσωπικές τους προτιμήσεις και να κάνουν τις επιλογές τους. Το βασικό μου επιχείρημα είναι ότι τέτοιες συνθήκες μπορούν να μακροημερεύσουν, όταν εδράζονται σε ένα φιλοσοφικό υπόστρωμα παρόμοιο με αυτό που η ουσία της πολιτικής σκέψης του Mill και του Raz -όπως την αντιλαμβάνομαι- ανασυνθέτει. Ο ουδετεριστικός φιλελευθερισμός, αντίθετα, στερείται πρακτικών μέσων προαγωγής του ιδανικού που υποτίθεται ότι θέλει να αναδείξει.

Θεωρεί ότι αρκεί η ουδετερότητα της πολιτείας για να ευδοκιμήσει η ατομική αυτονομία και ελευθερία αγνοώντας τις ουσιαστικές πολιτικά προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν στοιχειωδώς σε μια κοινωνία προκειμένου αυτή να διασφαλίσει τον αυτόνομο βίο όσο γίνεται περισσότερων μελών της. Ως εάν η επίτευξη του τελευταίου να κινδυνεύει μόνον από την ενδεχόμενη παρέμβαση της πολιτείας. Ως εάν να μη χρειάζεται η ανάπτυξη των κατάλληλων προϋποθέσεων -μέσα από τη χρήση πολιτικών εργαλείων, όπως το κράτος πρόνοιας- για την καλλιέργεια των συνθηκών που θα επιτρέψουν σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και να δρουν αυτόνομα. Ως εάν η πολιτεία και τα οργανωμένα κράτη στις δημοκρατίες να μην έχουν καμία υποχρέωση να βοηθήσουν στο να διαμορφωθούν οι κατάλληλες αυτές συνθήκες ευημερίας που θα καταστήσουν τους ανθρώπους πραγματικά ελεύθερους. Ο υποτιθέμενος στόχος του ουδετεριστικού φιλελευθερισμού για την ανεμπόδιστη έκφραση της ανθρώπινης ελευθερίας -με βασική προϋπόθεση την απουσία εμπλοκής της πολιτείας ως δυνητικά κακόβουλης και περιοριστικής- είναι είτε αφελώς ουτοπικός είτε πολιτικά χρωματισμένος.

Για να είμαστε δίκαιοι προς τους ουδετεριστές φιλελεύθερους, μόνον η μειοψηφία τους δέχεται ανοιχτά πως ο ουδετεριστικός φιλελευθερισμός συνδέεται απαραίτητα με την απαίτηση της μικρότερης δυνατής εμπλοκής του κράτους για την επίτευξη του προτύπου της φιλελεύθερης κοινωνίας. Ενώ, παραδείγματος

χάριν, οι Rawls, Ackerman, R. Dworkin και Nozick μπορούν όλοι να χαρακτηριστούν ως ουδετεριστές φιλελεύθεροι, μόνον ο τελευταίος υπερασπίζεται ανοιχτά τη μεγαλύτερη δυνατή αποχή του κράτους από τα πολιτικά και οικονομικά τεκταινόμενα (Miller, 1989). Το πρόβλημα έγκειται στο ότι όλοι τους προσπαθούν να δικαιολογήσουν την οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση υπέρ των περισσότερο αδύναμων μελών της κοινωνίας με βάση κανόνες δικαιοσύνης και οριζόντια ατομικά δικαιώματα που ισχύουν για όλους⁷. Δεν θέλουν επ' ουδενί να εμπλακούν στη συζήτηση της προώθησης κρατικών παρεμβάσεων κοινωνικής ή άλλης πρόνοιας στη βάση της υπεράσπισης συγκεκριμένου προτύπου του φιλελεύθερου αγαθού και τρόπου ζωής. Με άλλα λόγια, δεν θέλουν να 'μολυνθούν' από την τελειοκρατία, την οποία θεωρούν ξένη στον φιλελευθερισμό. Και πού είναι το πρόβλημα, θα μπορούσε να αντιτείνει κάποιος. Το σημαντικό είναι να ζητάμε να γίνουν παρεμβάσεις προώθησης της κοινωνικής ισότητας, όχι τους λόγους, τους οποίους επικαλούμαστε για να γίνουν.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται το ουσιαστικό πρόβλημα. Το σθένος της επίκλησης και η αιτία για την αναγκαιότητα της προνοιακής παρέμβασης είναι πολιτικά κεφαλαιώδους σημασίας. Αν, όπως ισχυρίζονται οι Mill και Raz (Mill, CW, x & xviii. Raz, 1986), διακυβεύεται η διατήρηση της ουσιαστικής αυτονομίας των ανθρώπων, όταν αυτοί δεν έχουν πρόσβαση σε μέσα⁸ που εξασφαλίζουν την αξιοπρεπή διαβίωσή τους, τότε αυτό είναι ζήτημα που υποσκάπτει τα βασικά ιδανικά του φιλελευθερισμού, όπως τον αντιλαμβάνονται. Οι λόγοι επίκλησης της κοινωνικής ισότητας στην περίπτωση αυτή είναι τόσο σημαντικοί που καθιστούν την πρακτική προώθησή της πολιτική προτεραιότητα.

Στη βάση αυτή, δικαιολογείται επιτακτικότερα ο στοχευμένος περιορισμός της αρνητικής ελευθερίας των περισσότερο προνομιούχων συνανθρώπων τους, π.χ. μέσω μεγαλύτερης φορολόγησής τους, για να εξασφαλιστεί η αυτονομία, ει δυνατόν, του συνόλου της κοινωνίας. Γιατί ο περιορισμός της συγκεκριμένης ελευθερίας των περισσότερο προνομιούχων δεν αποστερεί την αυτονομία τους αλλά προσπαθεί να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για την αυτονομία των υπολοίπων⁹.

⁷ Συχνά ο νόμος καταξιώνει θεωρητικά τους ανθρώπους με τα ίδια δικαιώματα, δεν τους εφοδιάζει όμως απαραίτητα με τις ίδιες πραγματικές εξουσίες.

⁸ Όχι μόνον οικονομικά μέσα αλλά και όσα εξασφαλίζουν την καλή τους εκπαίδευση και υγεία.

⁹ Για την ευκολότερη κατανόηση των εννοιών της ελευθερίας και της αυτονομίας, βλέπε την παραπάνω τυπολογία.

Αν, αντίθετα, -όπως ισχυρίζομαι ότι κάνουν συνειδητά ή ασυνείδητα οι ουδετεριστές φιλελεύθεροι- υποστηρίζεις ότι σε έναν από τη φύση του άδικο κόσμο, υπάρχει ο τρόπος να διεκδικηθεί και να εξασφαλιστεί η ελευθερία του καθενός στη βάση της νομικής κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων, υπονοείς με έναν τρόπο ότι δεν χάθηκε και ο κόσμος αν διατηρηθούν οι κοινωνικές αδικίες. Ακόμη κι όταν κάποιος ουδετεριστής όπως ο Rawls έχει ειλικρινείς κοινωνικές ευαισθησίες, δεν τις υπηρετεί σωστά όταν κάνει το μεθοδολογικό λάθος διαχωρισμού των εξασφαλισίμων -υποτίθεται- με νομική κατοχύρωση βασικών ατομικών ελευθεριών από τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Οι δύο αρχές δικαιοσύνης του Rawls (1973) δεν είναι στεγανές, όπως αφήνεται να εννοηθεί, στις πραγματικές κοινωνίες. Και οι ασκήσεις βελτίωσης των θεσμών πρέπει αν μη τι άλλο να έχουν αναφορές στην πραγματικότητα. Οι ανισότητες αυτοαναπαράγονται και υποσκάπτουν συνεχώς ακόμη και τις θεμελιώδεις ανθρώπινες ελευθερίες στη βάση τους. Δεν αρκούν οι ad hoc διορθωτικοί μηχανισμοί που απορρέουν από την 'αρχή της διαφοράς' του Rawls για να ζήσουμε σε μία δίκαιη και ελεύθερη κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Sen, "το Ρωλσιανό σύστημα δικαιοσύνης επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στους 'δίκαιους θεσμούς', αντί να εστιάσει στην οικοδόμηση δίκαιων κοινωνιών, πράγμα που είναι πιθανό να προϋποθέτει την οικοδόμηση και αποτελεσματικών θεσμών αλλά και μια ρεαλιστική θεώρηση των πραγματικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης συμπεριφοράς" (Sen, 2009, σελ.67). Παρόλη, δηλαδή, την έμφασή του στην κοινωνική συνοχή, ο φιλελευθερισμός του Rawls δεν κατορθώνει να τη συνδέσει με διαρκή, πρακτικά και συγκεκριμένα μέτρα κοινωνικής παρέμβασης (Rogge, 1989) που θα προάσπιζαν αποτελεσματικότερα το 'ιδανικό της ανθρώπινης ελευθερίας'.

Έχουμε την πρόθεση, υπονοούν οι ουδετεριστές φιλελεύθεροι, να προσπαθήσουμε να μειώσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αλλά, ανεξαρτήτως αν θα τα καταφέρουμε, τουλάχιστον όλοι ζουν ελεύθεροι. Προσπαθώντας κάποιος -όπως π.χ. ο ουδετεριστής φιλελεύθερος Ackerman- να διατηρήσει την ουδετεροτητά του μεταξύ των διαφορετικών αντιλήψεων για τους διαφορετικούς τρόπους ζωής, χωρίς να ιεραρχεί τα πιο σημαντικά φιλελεύθερα ιδανικά, καθώς και αποφεύγοντας τη διαβάθμιση της σημασίας των διαφορετικών ελευθεριών από τις οποίες κάποιες πρέπει να περιοριστούν για να αναβαθμιστούν οι πιο σημαντικές, δεν στοιχειοθετεί επαρκώς την άποψή του υπέρ των μέτρων για την κοινωνική δικαιοσύνη (Regan, 1983). Επιπρόσθετα, δεν διεκδικεί με το απαραίτητο σφρίγος το βασικό αγαθό-στόχο του φιλελευθερισμού, την ουσιαστική

ανθρώπινη ελευθερία και αυτοπραγμάτωση, η οποία δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες διαβίωσης.

Γιατί δεν ζουν όλες οι κοινωνικές ομάδες (OECD Report, 2017) σε ιδανικές συνθήκες έκφρασης της ελευθερίας ούτε και έχουν όλοι τις ίδιες πιθανότητες αυτοπραγμάτωσης. Γιατί οι επιρροές στη διαμόρφωση των συνθηκών έκφρασης της ανθρώπινης ελευθερίας είναι ούτως ή άλλως πολλές, συνήθως έξω από το άτομο και μακριά από τον έλεγχό του. Είναι μεταξύ άλλων οι δυνάμεις της αγοράς (Muller, 2003), οι επιρροές του κοντινού και ευρύτερου περιγύρου, οι κοινωνικές, ψυχολογικές και οικονομικές συνθήκες και οι κάθε είδους περιορισμοί που δεν αίρονται με την απουσία εμπλοκής τις πολιτείας. Δεν αρκεί η νομική κατοχύρωση για οικουμενικά δικαιώματα ελεύθερης έκφρασης και δράσης. Οι ατομικές επιλογές πρέπει να γίνονται σεβαστές, αλλά δεν γίνονται στο κενό ούτε το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώνονται είναι πολιτικά αποστειρωμένο. Η ευθύνη της επιλογής δεν βαραίνει μόνον το άτομο. Η δημιουργία των καλύτερων δυνατών συνθηκών για την επιλογή είναι ευθύνη και της πολιτείας (Mill, CW, x & xviii. Raz, 1986 & 2002). Και η αιτιολόγηση της παρέμβασής της πρέπει να γίνει emphaticά, γιατί χωρίς αυτήν δεν επιτυγχάνονται τα βασικότερα ιδανικά που πρεσβεύει ο φιλελευθερισμός. Χρειάζεται, λοιπόν, η ενεργή στήριξη της πολιτείας για τη δημιουργία και τη συντήρηση συνθηκών τέτοιων, οι οποίες θα επιτρέπουν, στα ευάλωτα κυρίως κοινωνικά στρώματα, να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους. Να εκφραστούν και να δράσουν -θεωρητικά και δυνητικά τουλάχιστον- τόσο δημιουργικά και αυτόνομα όσο και τα περισσότερα προνομιούχα μέλη της κοινωνίας (Pogge, 1989).

Το παρόν κείμενο αναδεικνύει ακόμη ένα πλεονέκτημα του τελειοκρατικού φιλελευθερισμού σε σχέση με την ουδετεριστική εκδοχή του. Ο πρώτος είναι περισσότερο διάφανος, με την έννοια ότι προτάσσει ξεκάθαρα μια συγκεκριμένη εκδοχή του αγαθού και η οποία έτσι τίθεται σε μια συνεχή διαλεκτική σχέση με τις υπόλοιπες και προκαλεί έναν σχολαστικό έλεγχο της εγκυρότητάς της. Αντίθετα, η ουδετεριστική εκδοχή του φιλελευθερισμού επιδιώκει να προωθήσει μια επιμέρους ερμηνεία ενδεδυμένη τον μανδύα της καθολικότητας, τον οποίο -υποτίθεται- επιβάλλει η δικαιοσύνη και η θεωρητική της τεκμηρίωση. Ενώ αποτελεί συγκεκριμένη φιλοσοφική οπτική και πολιτική έκφραση, και ως τέτοια είναι μέρος ενός αντιμαχόμενου συστήματος ηθικών και πολιτικών αξιών, η παραπάνω κυρίαρχη εκδοχή του φιλελευθερισμού το αρνείται σθεναρά (Gray, 2000). Μιλάει ως καθολική εκπρόσωπος της προάσπισης της ελευθερίας όλων των ανθρώπων, γεγονός που πρέπει όχι μόνο να υπογραμμιστεί αλλά και να στηλιτευθεί, γιατί

προωθεί μια κακώς εννοούμενη πολιτικοφιλοσοφική μονολιθικότητα (Taylor, 1989 & 2007).

3. MILL & RAZ: ΜΙΑ ΓΝΗΣΙΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΠΟΨΗ ΜΕ ΚΟΙΝΟ ΠΥΡΗΝΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Η τελειοκρατία μπορεί να είναι σε κάποιες εκδοχές της όχι μόνο συμβατή με τον φιλελευθερισμό αλλά και πιο αποτελεσματική στη δημιουργία προσφορότερων συνθηκών για την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση των ανθρώπων. Προς επίρρωση του ισχυρισμού αυτού θα αναλύσω και θα συγκρίνω βασικά επιχειρήματα και έννοιες ενός εκπροσώπου της κλασικής και ενός της σύγχρονης φιλελεύθερης σκέψης, του J.S.Mill και του J.Raz αντίστοιχα. Ο εντοπισμός της κοινής τους οπτικής, που αφορά στην τελειοκρατική αντίληψη του φιλελευθερισμού, και η επισήμανση ότι αυτή υπερέχει σε σχέση με την ουδετεριστική εκδοχή του, στοχεύει στο να αποδείξει ότι υπηρετούν την ουσία μιας πολιτικά χρωματισμένης αλλά αυθεντικής φιλελεύθερης σκέψης.

Συγκεκριμένα, τα φιλοσοφικά κείμενα για τον φιλελευθερισμό τον ταυτίζουν συχνά με την ουδετεριστική εκδοχή του (Wolfe,2006; Galston,2002a). Η παρούσα οπτική αντιτίθεται σαφώς στην κατηγοριοποίηση του Mill ως αντι-τελειοκράτη, όμοιου με τους Rawls και Nozick (Kymlicka,2003b). Απορρίπτει τη δημοφιλή άποψη ότι αν κάποιος -όπως ο Raz- δεν ασπάζεται τον ουδετεριστικό φιλελευθερισμό, τότε δεν ασπάζεται και τις φιλελεύθερες αξίες (Damico, 1997). Αντιτίθεται, όμως, και σε απόψεις, όπως αυτή του J.Gray. Ο Gray, ο οποίος παρά το ότι είναι από τους λίγους που ανιχνεύει τα κοινά σημεία μεταξύ Mill και Raz, και τα εντοπίζει κυρίως στην τελειοκρατική τους προσέγγιση, βλέπει ειδικά την προσέγγιση αυτή με υπερβολικά κριτική ματιά. Η τελειοκρατία τους αυτή, είτε ως κοινό γνώρισμα, όπως το εντοπίζει ο Gray (Gray,2000), είτε μεμονωμένα, όπως ισχυρίζεται ο Smith για τον Mill (Smith, 1984) και ο Neal για τον Raz (Neal, 1997), χαρακτηρίζεται από τον Gray ως η βασική ατέλεια του φιλελευθερισμού τους, το βασικό δηλαδή μειονέκτημα της κατά τα άλλα ενδιαφέρουσας επιχειρηματολογίας τους. Για μένα, αντίθετα, αποτελεί το πιο ενδιαφέρον κομμάτι της επιχειρηματολογίας τους, αναπόσπαστο από τον φιλελευθερισμό τους.

Σε ποια στοιχεία, όμως, του φιλελευθερισμού του Mill και του Raz εντοπίζεται η κοινή τελειοκρατική θεώρηση τους; Η προσεκτική μελέτη των αντιπροσωπευτικών τους κειμένων αναδεικνύει τον κοινό τελειοκρατικό πυρήνα τους. Τα επιχειρήματά

που και οι δύο προτείνουν για την επίτευξη ενός ιδανικού φιλελεύθερου τρόπου ζωής είναι υπέρ του πλουραλισμού των αξιών και κατά του αξιακού μονισμού. Αντίθετα από ό,τι πιστεύουν οι επικριτές της, η τελειοκρατία μπορεί να είναι συμβατή με τον αξιακό πλουραλισμό (Mill, CW, i & xviii & Raz, 1986, 1994 & 1997). Τα επιχειρήματα του Mill για την ποικιλομορφία της ανθρώπινης γνώσης, την ενεργή προσαρμοστικότητα των ανθρώπων σε νέες εμπειρίες, αυτό που ονομάζει 'πειραματισμούς της ζωής' (*Περί Ελευθερίας*), είναι ενδεικτικά της αντίθεσής του στον αξιακό μονισμό.

Την προτίμηση του Mill στον αξιακό πλουραλισμό εξάλλου επιβεβαιώνουν οι Berlin (2002) και Gray (2000b). Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι το επιβεβαιώνουν τα ίδια τα κείμενά του. "Ως κόσμος του το κάθε άτομο εννοεί το μέρος του κόσμου με το οποίο έρχεται σε επαφή". Η 'αλήθεια' που βιώνει και παίρνει συχνά ως δεδομένη, μπορεί απλώς να είναι -τουλάχιστον μερικώς- προϊόν του περιρρέοντος περιβάλλοντός του: "το κόμμα του, η αίρεσή του, η εκκλησία του, η κοινωνική του τάξη". Ο Mill μας καλεί να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι "άλλες εποχές, χώρες, αιρέσεις, εκκλησίες, τάξεις, και κόμματα, πιστεύουν, είτε κατά καιρούς είτε ακόμη και τώρα, τα ακριβώς αντίθετα", κάνοντας τον άνθρωπο που 'βλέπει' τον κόσμο μέσα από αυτά να βιώνει μια διαφορετική 'αλήθεια' (Mill, CW, xviii, 1977, σελ.230). Η προεξάρχουσα σημασία που ο Mill αποδίδει στην ποικιλομορφία και στον πειραματισμό στη ζωή, είναι έκδηλη στον τρόπο περιγραφής της ποικιλομορφίας ως μίας από τις βασικές αλήθειες του φιλελευθερισμού του. Η αλήθεια αυτή συνοψίζεται "στη σημασία, για τους ανθρώπους και την κοινωνία, της μεγάλης ποικιλίας χαρακτήρων, και στη σημασία απόδοσης της μέγιστης δυνατής ελευθερίας στην ανθρώπινη φύση, έτσι ώστε να αναπτυχθεί προς αμέτρητες και αντικρουόμενες κατευθύνσεις" (Mill, CW, i, 1981, σελ.259).

Ο Raz, επίσης, στηρίζει ενεργά το επιχείρημα υπέρ της συμβατότητας της φιλελεύθερης τελειοκρατίας με τον ηθικό πλουραλισμό ο οποίος δέχεται την ύπαρξη ασυμβίβαστων αλλά ηθικά πολύτιμων μορφών διαβίωσης. "Αντίθετα από τον Rawls... ο Raz πιστεύει πως ο ηθικός πλουραλισμός εξασφαλίζεται όχι μέσω της κρατικής ουδετερότητας [ως προς το τι είναι αγαθό], αλλά μέσω ενός είδους φιλελεύθερης κρατικής τελειοκρατίας", με ανάληψη πολιτικών δράσεων που ενθαρρύνουν θετικές ερμηνείες της έννοιας του αγαθού και αποθαρρύνουν τις αντίστοιχες αρνητικές. Όπως υπογραμμίζει ο Deaneaux, ο Raz σε σχέση με το θέμα αυτό επικαλείται ιδέες του Mill. "Όπως ο... Mill, έτσι και ο Raz πιστεύει ότι κάποιου είδους κοινωνικής ποικιλομορφίας είναι προϋπόθεση της ανθρώπινης επιτυχίας·

Ακολουθώντας τον Mill, ισχυρίζεται ότι η αξία της ποικιλίας πηγάζει πρωτίστως από το γεγονός ότι δίνει στα άτομα τη δυνατότητα πολύτιμων επιλογών δράσης, η αξία των οποίων καθορίζεται από το αν συνεισφέρουν ή όχι στην ανθρώπινη ευμάρεια και επιτυχία” (Deveaux, 2000, σελ.480).

Ο Raz θεωρεί χρήσιμη την παρατήρηση του Mill ότι στις κοινωνίες μας κυριαρχεί “ένα ατελές επίπεδο πνευματικής και κοινωνικής επιστήμης” (Mill, CW, x, 1985, σελ.122) και ότι η υπερβολική ομοιογένεια στάσεων και αντιλήψεων καθιστά τους ανταγωνιστικούς τρόπους σκέψης πολύτιμους. Για τον Raz -όπως και για τον Mill- η δυνατότητά μας να σχηματίζουμε, να αναθεωρούμε και να ακολουθούμε αυτόνομα τη δική μας άποψη για το αγαθό προϋποθέτει την επαφή και την εξοικειώσή μας με τη διαφορετικότητα και μια κοινωνία όπου επιτρέπεται στους ανθρώπους να βλέπουν και να δοκιμάζουν πράγματα και εμπειρίες με διαφορετικούς τρόπους (Raz, 1986 & 1997). Η λογική αυτή συνθέτει την κεντρική ιδέα η οποία οδηγεί τον Raz στη φιλελεύθερη αποδοχή και στήριξη της πολυπολιτισμικότητας (Raz, 1994). Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα στηρίζουν εν τέλει την πεποίθηση του Raz ότι ο πραγματικός σεβασμός της αυτονομίας συνεπάγεται την αποδοχή του ηθικού πλουραλισμού και όχι της αρχής της ουδετερότητας.

Ένα άλλο δομικό στοιχείο της κοινής τελειοκρατίας των Mill και Raz είναι η παρόμοια χρήση της ‘αρχής της βλάβης’ (harm principle), βασικό συστατικό συνέπειας στις φιλελεύθερες αρχές και ιδανικά. Το ενδιαφέρον είναι πως και οι δύο ξεκινούν από το ίδιο κλασικό σημείο εκκίνησης, μια ερμηνεία της ‘αρχής της βλάβης’ σύμφωνα με την οποία η παρέμβαση και ενδεχομένως η καταστολή της ατομικής ελευθερίας νομιμοποιείται, μόνον όταν η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι επιβλαβής για τη ζωή και την αυτονομία τρίτων (Mill, CW, xviii, 1977, σελ.223).

Αλλά η αρχή αυτή, συμφωνούν ουσιαστικά και οι δύο, δεν είναι τόσο απλή, όσο φαίνεται. Γιατί, όπως λέει ο Mill, πρέπει να ικανοποιηθούν πολλές προϋποθέσεις προκειμένου η ατομική συμπεριφορά να μην ζημιώνει την αυτονομία των άλλων σε μια φιλελεύθερη κοινωνία. Στη βάση αυτή, ο Mill δικαιολογεί την παρέμβαση της πολιτείας στη ζωή των ανθρώπων επικαλούμενος μια τελειοκρατική αντίληψη για το κοινό καλό, που εμπεριέχει και τονίζει την αυτονομία ως αυτοπραγμάτωση (Brink,2007). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η κρατική παρέμβαση δικαιολογείται όταν στοχεύει στην παροχή ευκαιριών για την προώθηση της πραγματικής αυτονομίας των ανθρώπων. Και ο Raz τονίζει ότι η παρέμβαση αυτή είναι όχι μόνο συμβατή αλλά επιβάλλεται από την ‘αρχή της βλάβης’ από την οποία απορρέουν συγκεκριμένα καθήκοντα (Raz, 1986). Ο στόχος της πολιτείας πρέπει να είναι να

αναδείξει με ενεργό τρόπο τις ανθρώπινες δεξιότητες και να προωθήσει πρότυπα ελεύθερα σκεπτόμενων ανθρώπων.

Στο σημείο αυτό, όπως σωστά υπογραμμίζει ο Devigne, η 'αρχή της βλάβης' του Mill συχνά παρερμηνεύεται, παρουσιάζεται δηλαδή λανθασμένα σαν να είναι ουδέτερη -ενώ δεν είναι- σε σχέση με ηθικά πρότυπα, σαν να είναι απαθής -ενώ δεν είναι- ως προς τον στόχο της κοινωνικής συνοχής και προστασίας, όπου μπορεί να ευδοκιμήσει η αυθεντική αυτονομία και αυτοπραγμάτωση (Devigne, 2006). Ο Raz υιοθετεί την τελειοκρατική ερμηνεία του Mill για την 'αρχή της βλάβης' και την αντιπαραθέτει στην επικρατούσα αντι-τελειοκρατική ανάγνωσή της (Raz, 1986, σελ.417). Και όπως επιβεβαιώνει ο Brink, στηρίζοντας την τελειοκρατική ερμηνεία της αρχής, η κατά Mill 'αρχή της βλάβης' βρίσκεται σε ευθεία αντιδιαστολή με τις πιο δημοφιλείς αγγλο-αμερικανικές ερμηνείες του φιλελευθερισμού (Brink, 2007), οι οποίες 'τυχαίνει' να είναι ουδετεριστικές.

Επιπλέον, η κοινή τελειοκρατική γλώσσα των Mill και Raz μεταφράζει με παρόμοιο τρόπο τον ρόλο που οφείλει να έχει το κράτος, όχι μόνο για την προάσπιση αλλά και για την προαγωγή συνθηκών ευδοκίμησης της ανθρώπινης αυτονομίας. Και για τους δύο, το κράτος έχει ηθικά το δικαίωμα να επιδοκιμάσει και να ευνοήσει κάποιες ατομικές επιλογές περισσότερο από κάποιες άλλες (Mill, CW, xix & xxi; Raz, 1986 & 1995). Φορολογία ή επιδοτήσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν από το τελευταίο προκειμένου να εξασφαλίσουν την παροχή ευκαιριών απαραίτητων για την ευδοκίμηση της αυτονομίας. Και όλα αυτά με τρόπο συμβατό με την 'αρχή της βλάβης'. Γιατί η 'αρχή της βλάβης' των δύο θεωρητικών δημιουργεί υποχρεώσεις για την επίτευξη της αυτονομίας-στόχου. "Ο άνθρωπος που αποτυγχάνει να προωθήσει υποχρεώσεις προς τους άλλους, οι οποίες απορρέουν από τον σεβασμό προς το ιδανικό της αυτονομίας, τους βλάπτει, ακόμη και όταν οι υποχρεώσεις αυτές αποσκοπούν στην προώθηση της αυτονομίας των άλλων και όχι στην απλή προάσπισή της" (Raz, 1986, σελ.417).

Σύμφωνα με την τελειοκρατική ορολογία που χρησιμοποιεί ο Wall, η κοινή αυτή στάση των Mill και Raz για τον ρόλο του κράτους θα τους κατέτασσε ως υποστηρικτές ενός 'ολιστικού' τελειοκρατικού φιλελευθερισμού. Αυτό θα τους έφερνε σε αντίθεση όχι μόνο με φιλελεύθερους ουδετεριστές, όπως οι Rawls, Larmore και Nagel, αλλά και με φιλελεύθερους όπως οι Kymlicka και Waldron, οι οποίοι, ενώ προωθούν την ιδεατή μορφή της αυτονομίας, δεν συμφωνούν με τον παραπάνω σημαντικά υποστηρικτικό για την επίτευξή της ρόλο του κράτους (Wall, 1998).

Η τελευταία βασική ομοιότητα στην τελειοκρατική στρατηγική που ακολουθούν οι Mill και Raz για να αναδείξουν ως πολιτικά ζητούμενο το ιδανικό της ελευθερίας, σχετίζεται με την κοινή κοινωνική διάσταση του 'εαυτού' που με ζέση υιοθετούν. Συμπίπτουν στην ερμηνεία τους για την κοινωνική διάσταση των ανθρώπων ως όντων με πολυδιάστατες υποχρεώσεις, ενώσεις και ακατάλυτους δεσμούς με τους συνανθρώπους τους¹⁰, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να θεωρούν και οι δύο πως η ανθρώπινη ευημερία και ευτυχία μπορεί να έρθει και να επιδιωχθεί ως κοινός για όλη την κοινωνία προορισμός και στόχος. Η κοινή αυτή οπτική, τους φέρνει σε αντίθεση με την ουδετεριστική οπτική του φιλελευθερισμού. Η τελευταία, λόγω του θεωρητικού υπόβαθρού της, έχει την τάση να υποβαθμίζει τη σημασία της υποστήριξης ενός συστήματος κοινωνικής αλληλεγγύης (Perry, 1995). Το γεγονός αυτό αλλά και η μικρότερη (σε σχέση με την παραπάνω θέση) σημασία που η ουδετεριστική οπτική δίνει στην κοινωνική διάσταση του 'εαυτού' αποτελούν επιπλέον λόγους για τους οποίους προάγεται ένας 'ατομικίστικος' τύπος φιλελευθερισμού (McCabe, 2000).

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να διευκρινίσω κάτι σημαντικό σε σχέση με τις πολιτικές προεκτάσεις του κοινού πυρήνα των θέσεων των δύο θεωρητικών που αντιπαραβάλλονται με τον ουδετεριστικό φιλελευθερισμό. Σε καμία περίπτωση δεν ισχυρίζομαι ότι μόνον ο τελειοκρατικός φιλελευθερισμός των Mill και Raz δείχνει κοινωνικές ευαισθησίες και θέτει απαιτητικούς στόχους για μια κοινωνία που είναι ικανή να προσέχει τους πολίτες της. Γιατί, η αρχή της αυτονομίας που μοιράζονται, όχι μόνον επιτρέπει αλλά απαιτεί από την πολιτεία να παρέχει τη δυνατότητα στους πολίτες να επιλέξουν μεταξύ αξιόλογων επιλογών αυτοπραγμάτωσης και σχεδίων ζωής (Raz, 1987). Και οι ουδετεριστές φιλελεύθεροι, όμως, μπορούν να έχουν κοινωνικές ευαισθησίες, και κάποιοι, όπως ο Rawls, όντως έχουν. Ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα του Rawls είναι πως οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες "πρέπει να διευθετούνται έτσι ώστε...να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων και να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους, υπό συνθήκες ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών" (Rawls, 2001, σελ.115). Ταυτόχρονα, ο Rawls συνειδητοποιεί πως "η αδυναμία να εκμεταλλευτεί κανείς τα δικαιώματά του και τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονται,

¹⁰ Σύγκρινε την ερμηνεία αυτή των Mill και Raz με την ερμηνεία της M.Oshana για την πολύ σημαντική κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης αυτονομίας. Για την Oshana, όπως και για την παρούσα ερμηνεία, μια τέτοια διάσταση της ατομικής αυτονομίας είναι τελειοκρατική αλλά συμβατή με τις βασικές αρχές του φιλελευθερισμού (Oshana, 2006).

λόγω της φτώχειας, της άγνοιας ή της έλλειψης μέσων γενικότερα, θεωρείται ενίοτε ως αποφασιστικό εμπόδιο για την άσκηση της ελευθερίας” (ibid., σελ.247). Παρόλα αυτά, αυτό που θέλω να υπογραμμίσω είναι πως για τον Rawls, όλα αυτά τα προσκόμματα δεν δύνανται να καταλύσουν την ουσία της ελευθερίας, απλώς επηρεάζουν την αξία της. “Η ελευθερία ως σύστημα ίσων συγκεκριμένων ελευθεριών ισχύει για όλους ανεξαιρέτως. Δεν τίθεται ζήτημα αποζημίωσης για κάποιον που έχει λιγότερες ελευθερίες” (ibid., σελ.247).

Αυτή, υποστηρίζω, είναι η θεμελιώδης διαφορά με τον τελειοκρατικό φιλελευθερισμό και εκφράζεται μέσω της ανάδειξης του κοινού πυρήνα της σκέψης των Mill και Raz. Η πολιτική έμφαση που εδώ δίνεται στη σημασία της υπέρβασης των διαφόρων κοινωνικών και οικονομικών προσκομμάτων για την ακώλυτη αυτοδιάθεση των ανθρώπων, είναι πολύ πιο χαρακτηριστική από ό,τι στον ουδετερίστικο φιλελευθερισμό. Και αυτό, γιατί χωρίς την προσπάθεια για κοινωνική και οικονομική ειρήνη ακυρώνεται το νόημα των βασικότερων διακηρύξεων του ίδιου του φιλελευθερισμού. Δεν μειώνεται απλώς -όπως ισχυρίζεται ο Rawls - η υποκειμενική για τον καθένα αντίληψη της αξίας κάθε συγκεκριμένης ελευθερίας που αδυνατεί να βιώσει με τρόπο που ενδεχομένως θα ήθελε, αν είχε τα απαραίτητα μέσα να το κάνει.

Εν τέλει, και αυτή είναι η ουσία, η πραγματική αξία του ιδανικού της ελευθερίας είτε ακυρώνεται είτε απομειώνεται αποφασιστικά, όταν δεν μεριμνά η πολιτεία για τις απαραίτητες προϋποθέσεις άσκησής της. Και οι προϋποθέσεις αυτές, όπως με έμφαση τονίζουν οι Raz και Mill, είναι αρκετές και απαιτητικές. Είναι οι συνθήκες που ευνοούν την ανθρώπινη ανάπτυξη και ευημερία, χωρίς την οποία ένα μικρό μόνον -και πολιτικά επουσιώδες στις φιλελεύθερες, τουλάχιστον, δημοκρατίες- μέρος της ανθρώπινης ελευθερίας¹¹ μπορεί απλώς να φυτοζωεί.

4. ΕΠΟΥΣΙΩΔΕΙΣ ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ MILL ΚΑΙ RAZ

Υπάρχουν, όμως, και διαφορές στη σκέψη του Mill και του Raz. Απαριθμώντας τες, πάντως, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως είναι τέτοιας φύσης, που δεν διαφοροποιούν την ουσία της πολιτικής τους σκέψης. Είναι προφανές ότι έζησαν σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές και κοινωνικές πραγματικότητες και λόγω του διαφορετικού υπόβαθρου και της προέλευσης τους δεν εντάσσουν με πανομοιότυπο τρόπο τη φιλελεύθερη πραγματικότητα στη σκέψη τους. Η

¹¹ Εδώ, με την κατά Berlin (1969) αρνητική κυρίως έννοια της ελευθερίας.

διαφορετική τους οπτική σε σχέση με τη θεωρία του ωφελιμισμού είναι επίσης δεδομένη. Ο Mill είναι υπέρ ενός -ιδιαιτέρου, είναι η αλήθεια- ωφελιμισμού ενώ ο Raz όχι¹². Παρόλα αυτά, το γεγονός αυτό οδηγεί την τελειοκρατική τους προσέγγιση σε μορφολογικής περισσότερο και όχι ουσιαστικής φύσης διαφορές.

Από τη μια μεριά, η πολιτικά επίκαιρη στρατηγική του Raz έχει ως απώτερο στόχο την ταύτιση της αυτενέργειας των ανθρώπων με ηθικά καλές επιλογές. Και ο ηθικά καλός άνθρωπος, είναι για τον Raz, αυτός ο οποίος “συνδέει την προκοπή του με αυτή των άλλων καθώς και με την προάσπιση ιδανικών σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατον να διαχωρίσει κανείς την προσωπική του ευτυχία από τις ηθικές του ανησυχίες” (Raz, 1986, σ.320). Θέτοντας ως προϋπόθεση για την κατάκτηση της ανθρώπινης αυτονομίας την ύπαρξη αξιόλογων επιλογών, μέσω των οποίων το άτομο θα την εκφράσει, ο Raz ταυτίζει τον φιλελευθερισμό με ένα ‘απαιτητικό’ σύστημα, το οποίο έχει πολιτική και ηθική υποχρέωση να παράσχει αυτήν τη δυνατότητα.

Στόχος δεν είναι να μπαίνουν οι άνθρωποι σε μια οποιαδήποτε διαδικασία επιλογής -ακόμη και αν αυτή έχει παιδευτικό χαρακτήρα- και να εκφράζουν τις εκάστοτε προτιμήσεις τους. Ζητούμενο είναι να μπορούν, μέσω των αυτόνομων επιλογών τους, να εκφράζουν και να χρησιμοποιούν τις ηθικές, γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δεξιότητές τους. Με την έννοια αυτή, του στόχου δηλαδή ενός συγκεκριμένου εύρους αποδεκτών επιλογών που προκρίνονται *prima facie* ως αυτόνομες, η τελειοκρατία του Raz μπορεί να χαρακτηριστεί ως ‘στενή’ (Hurka, 1993).

Από την άλλη μεριά, η τελειοκρατία του Mill είναι εγγύτερα στην εκδοχή που ο Hurka ονομάζει ‘ευρεία’ τελειοκρατία. Και αυτό, γιατί στον Mill η έννοια της ελευθερίας ως αυτονομίας -ένα τελειοκρατικό ιδανικό- συνυπάρχει με μια μορφή ωφελιμισμού και, περιστασιακά, με δηλώσεις υπέρ της υποκειμενικότητας της ανθρώπινης ευτυχίας και της ελευθερίας ως απλού δικαιώματος (Hurka, 1993). Παρόλα αυτά, η τελειοκρατία του Mill ικανοποιεί ένα από τα κριτήρια του Hurka για τη ‘στενή’ τελειοκρατία. Ο Mill συνδέει την έννοια της εξέλιξης και της αυτοπραγμάτωσης με μιαν εκδοχή του ανθρώπου ως όντος που από τη φύση του αποζητά να ικανοποιήσει τις ποιοτικά ανώτερες δεξιότητές του (Donner, 1991). Σε κάθε περίπτωση, αυτό που εδώ πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι παρά τις

¹²Ο Mill δηλαδή αντί για τον κλασικό Ωφελιμισμό υποστηρίζει ένα είδος *ad hoc* ωφελιμισμού με ποιοτικά αντί για ποσοτικά χαρακτηριστικά (Mill, CW, x, *Ωφελιμισμός*). Είναι φανερό, πάντως, ότι ακόμη και στον ωφελιμισμό του Mill μπορούμε να ανιχνεύσουμε την τελειοκρατία του. Από την άλλη μεριά, ο Raz δεν είναι ωφελιμιστής ούτε ασχολήθηκε με τον ωφελιμισμό.

μορφολογικής φύσης διαφορές που χαρακτηρίζουν τη στενή ή ευρεία εκδοχή της τελειοκρατίας του Raz και του Mill αντίστοιχα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ουσία του φιλελευθερισμού που προάγουν είναι παρόμοια.

6. ΓΙΑΤΙ Η ΤΕΛΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΔΙΑΦΕΡΕΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΝΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΗΘΙΚΟΛΟΓΙΑ

Η βασική ένσταση κατά της συμβατότητας τελειοκρατίας και φιλελευθερισμού είναι ότι ο επιχειρούμενος συνδυασμός τους καταφεύγει αναγκαστικά σε πατερναλιστικές μεθόδους και ηθικοπλαστικά επιχειρήματα που οδηγούν τελικά σε εκφυλισμό των φιλελεύθερων ιδανικών (Damico, 1997). Το κεντρικό μου επιχείρημα εδώ είναι πως η τελειοκρατία των Mill και Raz, παρά το ότι ευνοεί πολιτικές δράσεις που στόχο έχουν την προτεραιοποίηση ατομικών επιλογών θετικών για την κοινωνία, είναι ταυτόχρονα πιστή στον σεβασμό και στην προώθηση της ατομικής αυτονομίας. Με την έννοια αυτή, παίρνει σαφώς αποστάσεις από την επιβολή ενός νομικού πατερναλισμού, που βασίζεται σε ηθικοπλαστικές διδαχές και κηρύγματα. Γι' αυτό, παρά τα περί αντιθέτου λεγόμενα, η τελειοκρατία τους δεν αντίκειται στα ιδανικά του φιλελευθερισμού.

Λόγω της φήμης του ως κλασικού φιλελεύθερου, ο Mill δέχεται σπανιότερα (π.χ. από Letvin, 1965 και Johnston, 1994) από ό,τι ο Raz κριτική για την προαγωγή ιδεών που υποσκάπτουν την ατομική αυτοδιάθεση (Lomasky, 1990). Συχνά, πάντως, αρκετοί φιλελεύθεροι ταυτίζουν λανθασμένα την τελειοκρατία με περιοριστικές πατερναλιστικές μεθόδους. Ως απάντηση στο παραπάνω επιχείρημα έρχεται ο ισχυρισμός των Clarke (2006) και Biondo (2005) ότι η τελειοκρατία μπορεί να εφαρμοστεί χωρίς περιοριστικές πατερναλιστικές μεθόδους και να είναι συμβατή με τον φιλελευθερισμό. Με άλλα λόγια, διαχωρίζουν την τελειοκρατική ηθική καθοδήγηση από την ηθικολογική και καταπιεστική για την ανθρώπινη ελευθερία παρέμβαση. Ο Crowder δέχεται σαφώς ότι η τελειοκρατική μορφή του φιλελευθερισμού δεν ταυτίζεται σε καμία περίπτωση με καταπίεση και καταναγκασμό. Και ως ρεύμα αποτελεί μέρος της φιλελεύθερης σκέψης, που θεωρεί τον καταναγκασμό βάρβαρο και αντιπαραγωγικό, προτιμώντας να προωθήσει τα ιδανικά της μέσω διαλόγου, καλλιέργειας και εκπαίδευσης (Crowder, 2002). Αυτό, όπως θα υπογραμμιστεί παρακάτω, επιβεβαιώνεται από τα επιμέρους επιχειρήματα και τα μη καταναγκαστικά μέσα που υιοθετούν οι Mill και Raz για την προώθηση των ιδανικών τους. Οι τελειοκράτες φιλελεύθεροι αποδέχονται κάποιαν εκδοχή της

‘αρχής της βλάβης’ “η οποία απαγορεύει ή δραστικά περιορίζει τη χρήση καταπιεστικών μεθόδων κατά της αβλαβούς ανηθικότητας” (George, 1990, σελ.1420).

Την παραπάνω λογική υπηρετούν με συνέπεια οι Mill και Raz. Ενώ ως τελειοκράτες δεν αντιτίθενται με απόλυτο τρόπο σε οποιαδήποτε μορφή πατερναλισμού, όπως άλλωστε κάνουν και οι περισσότεροι φιλελεύθεροι, αποστρέφονται τη σκληρή και νομική μορφή του πατερναλισμού και της ηθικολογίας (Hurka, 1993). Η σημασία που ο Mill αποδίδει στην ‘αρχή της βλάβης’ έχει σαφή προσανατολισμό κατά της ηθικολογίας και της σκληρής μορφής πατερναλισμού. Για τον Mill η επίκληση της αγαθής προαίρεσης για το συμφέρον του άλλου δεν αρκεί για την επιβολή περιορισμών στην ατομική του ελευθερία. “Δεν μπορούμε να εξαναγκάσουμε ή να απαγορεύσουμε σε κάποιον να κάνει κάτι επικαλούμενοι το καλό του ή την ευτυχία του, επειδή κατά τη γνώμη κάποιων το να εξαναγκαστεί να το κάνει θα ήταν σωστό ή σοφό”. Η τελειοκρατία του Mill έχει συγκεκριμένα απαράβατα όρια. “Ενώ μπορεί να υπάρχουν σοβαροί λόγοι να αντιπαρατεθούμε με επιχειρήματα σε κάποιον, να προσπαθήσουμε να τον συνετίσουμε ή να τον πείσουμε, δεν έχουμε δικαίωμα να τον εξαναγκάσουμε ή να του κάνουμε κακό, αν δεν πεισθεί να ακολουθήσει τη συμβουλή μας”. Η κοινωνία διατηρεί το δικαίωμα να παρέμβει και να διορθώσει τη συμπεριφορά του ατόμου μόνον όταν βλάπτει τους άλλους. “Πάνω στον εαυτό του, πάνω στο σώμα και στο πνεύμα του, ο καθένας διατηρεί το δικαίωμα να πράττει ακολουθώντας τη δική του βούληση και μόνο” (Mill, CW, xviii, σελ.223-4).

Στην ίδια λογική και ο Raz απαντά στην κριτική κατά του ιδίου και του Mill από τον Johnston (1994), που υποστηρίζει ότι η τελειοκρατική υπεράσπιση από μέρους τους του ιδανικού της ατομικής αυτονομίας οδηγεί αναγκαστικά σε έναν αυταρχικού τύπου πατερναλισμό. Κι αυτό, γιατί και οι δύο ζητούν από τα άτομα να αξιολογούν με κριτικό πνεύμα τη ζωή και τις πράξεις τους. Στη μορφή αυτή ο Raz απαντά πως “αυτόνομοι άνθρωποι είναι όντως αυτοί που μπορούν να διαμορφώσουν τη ζωή τους και να καθορίσουν την πορεία τους” (Raz, 1986, σελ.374), αλλά αυτό δεν συνεπάγεται ότι είναι υποχρεωτικό να το κάνουν, ούτε ότι πρέπει να δρουν έτσι συνεχώς. Μερικές φορές η χάραξη αυτόνομης ζωής και πορείας είναι αγχωτική για τους ανθρώπους, οι οποίοι διατηρούν το δικαίωμα να αφήσουν τα πράγματα να κυλούν μόνα τους χωρίς να έχουν πάντα ενεργή συμμετοχή στην λήψη αποφάσεων. Αν αυτή η επιλογή είναι αποτέλεσμα σκέψης του ίδιου του ατόμου και δεν του επιβάλλεται από άλλους ή από δυσμενείς συνθήκες

διαβίωσης, τότε είναι σαφώς συμβατή με τον αυτόνομο βίο που προάγει ο Raz (Apperley, 2000). Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε πως ο φιλελευθερισμός του Raz αντιτίθεται στις “υπερβολικά διανοουμενίστικες έννοιες της αυτονομίας”. Το ιδανικό του για την προσωπική αυτονομία “έχει ευρέα όρια και είναι συμβατό με διαφορετικούς τρόπους ζωής, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που δεν βασίζονται καθόλου στη διάνοηση” (Raz, 1986, σελ.371).

Ο Raz, εν τέλει, δεν επιβάλλει τον αυτόνομο βίο, τον προτείνει ως ένα καλύτερο είδος ζωής. “Η άποψη του Raz για την ηθική είναι πολύ διαφορετική από αυτή [ηθικολόγων], όπως του Λόρδου Devlin” και παίρνει αποστάσεις από τη νομική και γενική ηθικολογία. Οι ηθικολογικές προτεραιότητες μιας κοινωνίας, οι οποίες αποτελούν τη βάση της ηθικής για τον Devlin, δεν αποτελούν μέρος της ηθικής φιλοσοφίας του Raz. Ο Raz επικεντρώνει το ενδιαφέρον του σε ευνομούμενες κοινωνίες με ανεκτική για την ανθρώπινη αυτονομία κουλτούρα. Υπογραμμίζει την υποχρέωση που έχει το κράτος σε τέτοιες κοινωνίες να προστατέψει και να ενθαρρύνει την προαγωγή της ατομικής αυτονομίας για το σύνολο των πολιτών (Stanton-Iffe, 2006). Από αυτό συνάγεται ότι το κράτος για τον Raz δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να καταφεύγει σε αυταρχικές και τυραννικές μεθόδους. Η προσπάθειά του να προάγει τις κοινωνικές εκείνες συνθήκες που δυνητικά θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να δρουν αυτόνομα και να είναι ικανοί να αξιολογήσουν τις ζωές τους με κριτικό πνεύμα δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να συγχέεται με την ποδηγέτηση ή τον εξαναγκασμό που στοχεύει να τους καθυποτάξει στην εξουσία.

Σύμφωνα με τον Apperley, και ο Mill και ο Raz μοιράζονται την άποψη πως η επικράτηση του αντιθέτου της αυτονομίας, ο ετεροπροσδιορισμός ή αλλιώς η καντιανή ‘ανωριμότητα’, προλείπει το έδαφος για αυταρχική συμπεριφορά. Αντίθετα, η προώθηση της κριτικής ικανότητας και της δυνατότητας αξιολόγησης της γνώσης, αποτελεί θεμέλιο της φιλελεύθερης αρχής υπεράσπισης της ελευθερίας του λόγου και της σκέψης. Αποτελεί, δηλαδή, θεμελιώδες στοιχείο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η ζέση των Mill και Raz για την προαγωγή και την προάσπιση της αυτονομίας δεν οδηγεί επ’ ουδενί σε αυταρχικό πατερναλισμό (Apperley, 2000).

Είναι αλήθεια, πάντως, ότι όπως ο Raz έτσι και ο Mill δέχονται -όπως και οι πιο πολλοί φιλελεύθεροι- κάποιες δράσεις και πολιτικές ‘μαλακού’ πατερναλισμού. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, πρέπει και για τους δύο, οι δράσεις αυτές να είναι συμβατές με τις αρχές του φιλελευθερισμού και να στοιχειοθετούνται με σεβασμό στη γενική αυτονομία των ανθρώπων (Green, 1988). Στο γνωστό παράδειγμα του

Mill, το οποίο αναφέρεται σε έναν άνθρωπο που ετοιμάζεται να περάσει μια γέφυρα χωρίς να ξέρει ότι δεν είναι γερή και ότι κινδυνεύει να πέσει, η πατερναλιστική παρέμβαση για να σωθεί ο διαβάτης είναι όχι μόνον επιθυμητή αλλά και επιβεβλημένη. Τουλάχιστον, μέχρι να σιγουρευτούμε ότι ο άνθρωπος αυτός έχει επίγνωση του τι πρόκειται να του συμβεί. Ο πατερναλισμός αυτός ενέχει μόνο προσωρινό περιορισμό της ελευθερίας μέσω δράσης που αποσκοπεί στη διασφάλιση ότι η συμπεριφορά που βάζει σε κίνδυνο το άτομο είναι ουσιαστικά αυτόνομη απόφαση. Τέτοιου είδους αποφάσεις μπορούν να παρθούν με τρόπο συμβατό στον φιλελευθερισμό του Mill και του Raz, όχι μόνο για λόγους άγνοιας και παραπληροφόρησης (όπως στο παραπάνω παράδειγμα) αλλά και εξαιτίας άλλων παραγόντων που καθιστούν τις επιλογές όχι ξεκάθαρα ηθελημένες (Gray, 1996). Ναρκωτικά, ψυχικές ασθένειες διαφόρων ειδών, εξαντλητική πίεση και απελπισία μπορούν να ωθήσουν τους ανθρώπους σε παράλογες ατραπούς και αποφάσεις που μπορεί και πρέπει να αποτραπούν. Κατά τον Mill, υπάρχουν περιστάσεις, όπου κάποιος μπορεί να συμπεριφέρεται “ως παιδί ή παραληρηματικά ή να είναι σε κάποια υπερδιέγερση, αδυνατώντας να σκεφτεί στοιχειωδώς λογικά” (Mill, CW, xvi-ii, 1977, σελ.294).

Ενώ, σύμφωνα με την ‘αρχή της βλάβης’, τέτοιες αποτρεπτικές παρεμβάσεις είναι μόνο μερικώς αποδεκτές¹³, είναι λογικό να υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις στην αυστηρή εφαρμογή της. Παρότι, όμως, αυτές οι παρεμβάσεις είναι λογικές, απαραίτητες και συμβατές με το πνεύμα του φιλελευθερισμού, δεν παύουν να είναι πατερναλιστικές γιατί δεν συμβαδίζουν με τη βούληση των πρωταγωνιστών, έστω και αν αυτή είναι στιγμιαία, επιδερμική ή νεφελώδης. Άλλα τέτοια παραδείγματα που αναφέρονται από τους Mill και Raz και αποτελούν κατ’ εξαίρεση αποδοχή πατερναλισμού είναι η άρνηση αποδοχής καθεστώτος δουλείας, ακόμη κι αν αυτό γίνει με πρωτοβουλία του ατόμου που θέλει να αποποιηθεί τα βασικά του δικαιώματα. Για τους Mill και Raz, μια τέτοια επιλογή δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως προϊόν αυτόνομης σκέψης και γι’ αυτό απορρίπτεται. Για να μπορεί κάποιος να δράσει αυτόνομα -με βάση τις δικές τους ερμηνείες του όρου- πρέπει να έχει στη διάθεσή του στοιχειωδώς αξιοπρεπείς επιλογές. Έχοντας όμως αξιοπρεπείς επιλογές, κάποιος δεν μπορεί λογικά να επιλέξει να σκλαβωθεί. Με αυτή την έννοια, παρότι η αποτρεπτική κατά της αποδοχής της σκλαβιάς δράση είναι πατερναλιστική, δρα μακροπρόθεσμα υπέρ της ανθρώπινης αυτονομίας (Gray,

¹³Με την έννοια ότι η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά κάποιου επιβαρύνει τον περίγυρό του και το κοινωνικό σύνολο, δηλαδή και τους άλλους.

1996). Ο G.Dworkin πιστοποιεί ότι ο ad hoc πατερναλισμός των Mill και Raz στην παραπάνω περίπτωση είναι συμβατός με τις φιλελεύθερες αξίες. Προσθέτει, επίσης, πως και στην περίπτωση ναρκωτικών με εκφυλιστικά για τον εγκέφαλο αποτελέσματα -όπως και στο παράδειγμα της 'οικειοθελούς' σκλαβιάς- χρειάζεται αποτρεπτική πατερναλιστική δράση στη βάση της προστασίας της μακροπρόθεσμης ατομικής αυτονομίας (Dworkin, 2005).

Να σημειώσουμε εδώ πως και για τον Mill και για τον Raz οι κρατικές πολιτικές -φορολογικές και άλλες-, παρότι υποχρεωτικής φύσης, δεν συνιστούν πατερναλιστικές δράσεις. Η δημοκρατική νομιμοποίηση των θεσμικών αρχών και οι δημόσιου τύπου πολιτικές που αυτές εξυπηρετούν, διαφοροποιούν αυτές τις παρεμβάσεις από τον πατερναλισμό και νομιμοποιούνται στη βάση της 'αρχής της βλάβης' και όχι της ηθικολογίας. Οι παρεμβάσεις του φιλελεύθερου κράτους δεν προσβάλλουν την ανθρώπινη αυτονομία. Το αντίθετο μάλιστα, μπορεί να "συνιστούν αυθεντικές δράσεις προς όφελος αυτών, οι οποίοι, παρά το ότι αναγκάζονται να τις υπηρετήσουν, συχνά τις αποζητούν" (Raz, 1986, σελ.157). Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και όταν ο Mill και ο Raz δέχονται σε ειδικές περιστάσεις πατερναλιστικές μεθόδους, αυτές αιτιολογούνται στη βάση της προστασίας και της προώθησης της ανθρώπινης αυτονομίας. Ο κατά καιρούς παρεμβατικός φιλελευθερισμός τους εδράζεται σε τέτοιου είδους επιχειρηματολογία και δεν έχει τίποτα κοινό με τελειοκρατικά οράματα βασιζόμενα σε αυθαίρετα ηθικολογικά συμπεράσματα που επιβάλλονται στον κόσμο παρά τη θέλησή του (Galston, 2002a). Αυτό εξάλλου πιστοποιείται και από όλα τα παραπάνω επιχειρήματα των Mill και Raz που περιγράφουν τα σαφή όρια και μέσα νουθεσίας που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την προώθηση της τελειοκρατίας τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ένας από τους βασικούς στόχους μου στο παρόν κείμενο ήταν να δείξω ότι η κυρίαρχη ουδετεριστική τάση στον φιλελευθερισμό δεν είναι η μόνη και ούτε δικαιούται να ταυτίζεται μαζί του ως εάν να ήταν η αυθεντική του εκδοχή. Προσπάθησα, μάλιστα, να δείξω πως το ιδανικό της ελευθερίας προάγεται καλύτερα από τον μη ουδετεριστικό φιλελευθερισμό. Για τον λόγο αυτό προχώρησα στην παρουσίαση κεντρικών επιχειρημάτων της πολιτικής θεωρίας των Mill και Raz, τα οποία είναι κοινά και, όπως έδειξα, ανήκουν δικαιωματικά και με συνέπεια σε αυτό που ονομάζεται τελειοκρατικός φιλελευθερισμός. Το βασικό μου

επιχείρημα ήταν ότι οι πολιτικά σχετικές προτεραιότητες που θέτει αυτού του είδους ο φιλελευθερισμός είναι σημαντικά διαφορετικές από αυτές που προτάσσουν οι ουδετεριστές φιλελεύθεροι.

Ειδικά οι Mill και Raz δίνουν έμφαση στη συλλογική διάσταση του εαυτού, στην προάσπιση του αξιακού πλουραλισμού και στην υποχρέωση για παροχή στα άτομα δυνατότητας επιλογής μεταξύ αξιοπρεπών κατευθύνσεων αυτοπραγμάτωσης. Η κοινή διασταλτική ερμηνεία που δίνουν στην 'αρχή της βλάβης', τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πραγματική ελευθερία των ανθρώπων παραβιάζεται όχι μόνον από τη φήμωση ή τον περιορισμό τους -όπως θα ισχυριζόταν πολλοί ουδετεριστές- αλλά και από την έλλειψη δράσεων που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα ενός αξιοπρεπούς βίου. Τα κοινά αυτά προτάγματα των Mill και Raz συναποτελούν μια απαιτητική πολιτική βάση, την οποία καλείται να υπηρετήσει το κράτος και οι μηχανισμοί του. Η ουσία της πολιτικής τους σκέψης, υιοθετώντας τα παραπάνω, ακολουθεί θεμελιωδώς διαφορετική κατεύθυνση από αυτήν των ουδετεριστών προκειμένου να υπηρετήσει την κεντρική έννοια του φιλελεύθερου ιδεώδους. Η ανθρώπινη ελευθερία για τους ουδετεριστές αποτελεί συνήθως ένα ατομικό δικαίωμα, το οποίο θεωρητικά εξασφαλίζουν νομικού τύπου οικουμενικές παραδοχές και διατάξεις. Αντίθετα, οι Mill και Raz, σύμφωνα με την παρούσα ερμηνεία, μετατρέπουν την ανθρώπινη αυτονομία σε ένα πολιτικό ζητούμενο, επιτεύξιμο μόνον υπό συγκεκριμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Το πολιτικό αυτό στίγμα που τους αποδίδω είναι κεφαλαιώδους σημασίας, με την έννοια ότι αποτελεί μια διέξοδο στη φιλελεύθερη σκέψη ώστε να εναρμονιστεί με τις ανάγκες των καιρών και να προσπαθήσει να δώσει λύσεις σε ζέοντα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής, ειδικά αν θέλει να υπηρετήσει τα ιδανικά της.

Ταυτόχρονα, αντιτίθεται σε μια κυρίαρχη λογική που έχει περιορίσει μέσα στα ασφυκτικά όρια της ουδετεριστικής παράδοσης των τελευταίων δεκαετιών την πιο ανήσυχη, δημιουργική και ευαίσθητη στις ανθρώπινες επιλογές σχολή σκέψης, αυτήν του φιλελευθερισμού. Ο ουδετεριστικός φιλελευθερισμός επιλέγει να αποφύγει να καταπιαστεί με τις δυσκολίες που στην πράξη υπονομεύουν τα φιλελεύθερα ιδεώδη. Το περίπλοκο και απαιτητικό ζήτημα της αποσαφήνισης των συνθηκών υπό τις οποίες ένα άτομο μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομο, αποδεικνύει πως στην πολιτική σκέψη δεν υπάρχουν ουδέτερες αξιακά προσεγγίσεις της αυτονομίας, παρά μόνο καλύτερες και χειρότερες (Raz, 1986). Η ηθικά 'αγνωστικιστική' υπεράσπιση της αυτονομίας, η οποία επικεντρώνεται ανισομερώς

στην αρνητική εκδοχή της παραβλέποντας την θετική πτυχή και ανάγνωση τόσο της ελευθερίας όσο και της αρχής της βλάβης¹⁴, ανήκει στις τελευταίες. Η αφέλις, αν όχι πολιτικά εσκεμμένη, υπόθεση πως οι φιλελεύθερες αξίες είναι δεδομένες εκ των πραγμάτων στις φιλελεύθερες κοινωνίες αποτελεί εμπόδιο για την ουσιαστική πολιτική υπεράσπισή τους.

Η τακτική των ουδετεριστών για αποσύνδεση της πολιτικής σκέψης από την ηθική οδήγησε δυστυχώς τον φιλελευθερισμό σε επιστημολογική αποστασιοποίηση. Ο τελευταίος φαίνεται να καταπιάνεται στις μέρες μας κυρίως με μια τακτική θεωρητικού ατομικού σεβασμού, μια θεωρία ατομικών δικαιωμάτων αποσυνδεδεμένη από την αναδιανομή των αγαθών.

Σε μίαν εποχή, όπου οι άνθρωποι φοβούνται την κοινωνική αποσύνθεση και οι κοινωνίες πάσχουν από έλλειψη καθοδήγησης, μια τέτοια προσέγγιση επαφίεται υπερβολικά στην υποκειμενικότητα και στον σκεπτικισμό για το πώς μπορούμε να ορίσουμε την ανεκτή και καλή διαβίωση. Χρησιμοποιώντας μίαν επίφαση ονομαστικής ουδετερότητας, η κυρίαρχη αυτή τάση του φιλελευθερισμού αποκρύπτει την προβληματική θεώρησή της για τους ανθρώπους, που είναι στην ουσία αυτή του ατομισμού. Υποσκάπτει την ενδυνάμωση της αυτονομίας σε ένα κοινωνικό περιβάλλον δυνητικά φιλικό σε συλλογικά αγαθά, απαραίτητα για την προαγωγή της ουσιαστικής ελευθερίας (Chan, 2000). Αγνοεί προκλητικά το αν οι άνθρωποι επιλέγουν συνειδητά να ακολουθήσουν συγκεκριμένους τρόπους ζωής ή εξωθούνται να το κάνουν εξαιτίας της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού ή εξαιτίας πολιτισμικής παράδοσης ή αποξένωσης. Ακόμη και στη μορφή που αποστρέφεται τον σκεπτικισμό, ο ουδετεριστικός φιλελευθερισμός είναι προβληματικός και μόνον για τον λόγο ότι ισχυρίζεται πως η συζήτηση περί αγαθού πρέπει να αποκλειστεί από τον πολιτικό διάλογο, γιατί ο αποκλεισμός αυτός εξασφαλίζει την κανονιστική αρχή της δίκαιης μεταχείρισης (R.Dworkin, 1985;1988).

Τέτοιες τοποθετήσεις εξηγούν γιατί τα τελευταία χρόνια ο φιλελευθερισμός έχει εξελιχθεί σε θεωρία απωθητική για τις θεμελιώδεις ηθικές αναζητήσεις και για την αναζήτηση του ανθρώπινου αγαθού. Έχει, δυστυχώς, εχθρική στάση προς τους ανθρώπινους δεσμούς και τις σχέσεις, οι οποίες αποτελούν το συνεκτικό στοιχείο των κοινωνιών (Devigne, 2006). Αν όντως, όπως ισχυρίζομαι, οι ουδετεριστές αδίκως αντιμετωπίζουν εχθρικά τους Mill και Raz, αν η κοινή τους τελειοκρατία είναι

¹⁴Αναφέρομαι στην ερμηνεία της θετικής και αρνητικής πτυχής της ελευθερίας όπως την ορίζει ο Isaiah Berlin (1969).

συνεκτική και προάγει καλύτερα τα φιλελεύθερα ιδανικά, τότε η περιθωριοποιημένη μέχρι πρόσφατα οπτική αυτή του φιλελευθερισμού μπορεί να αναδειχθεί σε θεματοφύλακα των γνήσιων ιδανικών του. Η αρχή της ουδετερότητας δεν συνιστά τη μοναδική φιλελεύθερη εκδοχή και τελειοκράτες σαν τους Mill και Raz είναι επίσης οπαδοί της ελευθερίας. Η παλινόρθωση της φιλελεύθερης ηθικής προϋποθέτει την ανατροπή της ηγεμονίας των ουδετεριστών και η κοινή στρατηγική των Mill και Raz αποτελεί το όχημα γι' αυτό. Οι ιδέες τους συγκροτούν ένα συνεκτικό και κατάλληλα διαρθρωμένο θεωρητικό σχήμα που δύναται να αποκαταστήσει τον φιλελευθερισμό ως πολιτικό εγχείρημα. Μια τέτοια εξέλιξη πιστεύω πως θα τον ανανέωνε και θα τον έφερνε ξανά στην επικαιρότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς Πηγές:

John Stuart Mill:

Robson, J. M., (ed.), (1963-1991), *The Collected Works of J.S.Mill*, 33vols. Toronto and London: University of Toronto Press and Routledge & Kegan Paul:

Volume I (1981): *Autobiography and Literary Essays* (Autobiography, pp.1-290).

Volume X (1985): *Essays on Ethics, Religion, and Society* (Mill's Utilitarianism by D.P.Dryer, pp.lxiii-cxiv; Remarks on Bentham's Philosophy, pp.3-18; Bentham, pp.75-116; Coleridge, pp.117-64; Whewell on Moral Philosophy, pp.165-202; Utilitarianism, pp.203-60).

Volume XVIII (1977): *Essays on Politics and Society, Part I* (On Liberty, pp.213-310).

Volume XIX (1977): *Essays on Politics and Society, Part II* (Considerations on Representative Government, pp.371-753) [abbreviated as 'Repr.Govern.'].]

Volume XXI (1984): *Essays on Equality, Law, and Education* (Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews, pp.215-58; The Subjection of Women, pp.259-340).

Joseph Raz:

Raz, J., (2002), "Liberalism, Autonomy, and the Politics of Neutral Concern", in G.W.-Smith (ed.) *Liberalism: Critical Concepts in Political Theory*, vol.III, pp.178-211. London and New York: Routledge.

Raz, J., (1997), "Incommensurability and Agency" in R.Chang (ed.) *Incommensurability, Incomparability and Practical Reason*, pp.110-28. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Raz, J., (1995), *Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics* (R.E.). Oxford: Clarendon Press.

Raz, J., (1994), "Multiculturalism: A Liberal Perspective", in *Dissent*, vol.41, winter 1994, pp.67-79.

Raz, J., (1986), *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.

Δευτερογενείς Πηγές:

- Ackerman, B., (1980), *Social Justice in the Liberal State*. New Haven: Yale University Press.
- Apperley, A., (2000), "Liberalism, Autonomy and Stability" in *British Journal of Political Science*, vol.30, n.2 (Apr.), pp.291-311.
- Beiner, R., (1992), *What's the Matter with Liberalism?*, Berkeley: University of California Press.
- Berlin, I., (2002), "John Stuart Mill and the Ends of Life", in H.Hardy (ed.) *Liberty*, pp.218-51. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Berlin, I., (1969), "Two concepts of liberty", in *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Biondo, F., (2005), "Two Types of Liberal Perfectionism", in *Ratio Juris*, vol.18, n.4 (December), pp.519-35.
- Chan, J., (2000), "Legitimacy, Unanimity, and Perfectionism", in *Philosophy and Public Affairs*, vol.29, n.1 (Winter), pp.5-42.
- Clarke, S., (2006), "Debate: State Paternalism, Neutrality and Perfectionism", in *The Journal of Political Philosophy*, vol.14, n.1, pp.111-21.
- Crowder, G., (2002), *Liberalism and Value Pluralism*. London and New York: Continuum.
- Damico, A., J., (1997), "What's Wrong with Liberal Perfectionism?", in *Polity*, vol. 29, n. 3 (Spring), pp. 397-420.
- Devigne, R., (2006), *Reforming Liberalism: J.S.Mill's Use of Ancient, Religious, Liberal, and Romantic Moralities*. New Haven and London: Yale University Press.
- Donner, W., (1991), *The Liberal Self: John Stuart Mill's Moral and Political Philosophy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Dworkin, G., (1988), *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dworkin, R., (1988), "Foundations of Liberal Equality: The Point of Political Theory and the Ethics of Equal Concern", in *Tanner Lectures in Human Values*, May, Stanford University.
- Dworkin, R., (1985), *A Matter of Principle*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Eurofound, (2017), *Income inequalities and employment patterns in Europe before and after the Great Recession*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

- Finnis, J., (1987), "The Legal Enforcement of 'Duties to Oneself': Kant vs Neo-Kantians", in *Columbia Law Review*, vol.87, n.3 (April), pp.433-56.
- Fukuyama, F., (1992), *The End of History and the Last Man*. New York: Avon Books.
- Galston, W., (2002a), "Defending Liberalism", in G.W.Smith (ed.) *Liberalism: Critical Concepts in Political Theory*, vol.III, pp.139-54. London and New York: Routledge.
- George, R., P., (1990), "[Moralistic Liberalism and Legal Moralism](#)", Book Review of J. Feinberg's *Harmless Wrongdoing: The Moral Limits of the Criminal Law*, in [Michigan Law Review](#), vol.88, n.6, Survey of Books Relating to the Law (May), pp.1415-29.
- Gray, J., (2000b), "Mill's Liberalism and Liberalism's Posterity" in *The Journal of Ethics*, vol.4, n.1-2, pp.137-65.
- Gray, J., (1996), *Mill on Liberty: A Defence* (2nded.). London and New York: Routledge.
- Green, L., (1988), "Un-American Liberalism: Raz's Morality of Freedom", in *The University of Toronto Law Journal*, vol.38, n.3. (Summer), pp.317-32.
- Haksar, V., (1979), *Equality, Liberty, and Perfectionism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hurka, T., (1993), *Perfectionism*. New York: Oxford University Press.
- Johnston, D., (1994), *The Idea of a Liberal Theory: A Critique and Reconstruction*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kymlicka, W., (2003b), "Rawls on Teleology and Deontology", in C.Kukathas (ed.) *John Rawls: Critical Assessments of Leading Political Philosophers*. London and New York: Routledge.
- Larmore, C., (1987), *Patterns of Moral Complexity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Letvin, S., (1965), *The Pursuit of Certainty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lomasky, L., E., (1990), "But is it Liberalism?". Book Review of J.Raz's *The Morality of Freedom*, in *Critical Review*, vol.4, n.1 (Winter/Spring), pp.86-105.
- McCabe, D., (2000), "Knowing about the Good: A Problem with Antiperfectionism", in *Ethics*, vol.110, n.2 (Jan.), pp.311-38.
- Miller, D., (1989), *Market, State, and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Muller, J., Z., (2003), *The Mind and the Market: Capitalism in Western Thought*. New York: Anchor Books, Random House.
- Real, P., (1997), *Liberalism and Its Discontents*. London: Macmillan Press.
- Oshana, M., (2006), *Personal Autonomy in Society*, Aldershot, England: Ashgate.

- OECD (2017), Stat data on Trends and levels in Gini coefficients before and after taxes and transfers, average and median household disposable incomes, relative poverty rates and poverty gaps, before and after taxes and transfers, etc.
- Perry, S., (1995), "Immigration, Justice and Culture", in W.Schwartz (ed.) *Justice in Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pew Research Center, (2015), "The American Middle Class Losing Ground: No longer the majority and falling behind financially." Washington, D.C.: December.
- Pogge, T., W., (1989), *Realizing Rawls*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Rawls, J., (2001), *Justice as Fairness: A Restatement*, ed. by E.Kelly. Cambridge, MA and London: Harvard University Press.
- Rawls, J., (1993), *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J., (1988), "The Priority of Right and Ideas of the Good", in *Philosophy and Public Affairs*, vol.17, n.4 (Autumn), pp.251-76.
- Rawls, J., (1973), *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Regan, D., H., (1983), "Review of Social Justice in the Liberal State" by B., A., Ackerman, in *The Philosophical Review*, XCII, n.4, October, pp.604-7.
- Richardson, (1990), "The Problem of Liberalism and the Good", in Douglass et al. (eds) *Liberalism and the Good*. New York: Routledge.
- Scoglio, S., (1998), *Transforming Privacy: A Transpersonal Philosophy of Rights*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
- Sen, A., (2009), *The Idea of Justice*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Sen, A., (1992), *Inequality Reexamined*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Sher, G., (2002), "Liberal Neutrality and the Value of Autonomy", in G.W.Smith (ed.) *Liberalism: Critical Concepts in Political Theory*, vol. III, pp.349-367. London and New York: Routledge.
- Smith, G., W., (1984), "J. S. Mill on Freedom", in Z.Pelczynski and J.Gray (eds) *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*. London: The Athlone Press.
- Taylor, C., (2007), *A Secular Age*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Taylor, C., (1989), *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wall, S., (1998), *Liberalism, Perfectionism, and Restraint*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfe, C., (2006), *Natural Law Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Διαδικτυακές Πηγές:

Brink, D., (2007), "Mill's Moral and Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/win2007/entries/mill-moral-political>.

Stanton-Ife, J., (2006), "The Limits of Law", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/spr2006/entries/law-limits>.

Wall, S., (2008), "Perfectionism in Moral and Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/perfectionism-moral>.